

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра економічної теорії і
суспільних наук

Економічна історія: курс лекцій

для здобувачів вищої освіти спеціальності 071 «Облік і
оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та
страхування», 051 «Економіка»

Миколаїв

2020

УДК 330.8

E45

Рекомендовано до друку рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 27 травня 2020 року, протокол № ____.

Укладач:

І. Б. Золотих — канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Т. Я. Іваненко — канд. екон. наук, доцент кафедри готельно-ресторанної справи та організації бізнесу Миколаївського національного аграрного університету

Є. П. Гнатенко — канд. екон. наук, доцент університету «Україна»

Економічна історія: курс лекцій для здобувачів вищої освіти спеціальності 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 051 «Економіка» / уклад. : І. Б. Золотих. – Миколаїв : МНАУ, 2020. – 120 с.

Дане видання призначено для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» спеціальності 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 051 «Економіка». Вивчення економічної історії допоможе здобувачам економічних спеціальностей оволодіти знаннями з економічної історії, сприяє логічному і комплексному вивченню економічної історії, забезпечує орієнтацію здобувачів у економічному розвитку різних країн.

УДК 330.8

© Миколаївський національний аграрний університет, 2020
© Золотих І.Б., 2020

ВСТУП

Курс «Історія економіки та економічної думки» складається з двох економічних дисциплін: історії економіки та історії економічної думки.

Економічна історія вивчає процес виникнення та розвитку світової економіки в історичному аспекті. Економічна історія дуже повчальна. Вона є ілюстрацією, критикою і обґрунтуванням економічних теорій та концепцій і дає можливість перевірити їх істинність за допомогою історичного матеріалу. Предметом вивчення економічної історії є господарство в історичному розвитку, економіка країн світу і сукупність різноманітних форм його прояву на кожному конкретному історичному етапі.

Оволодіння економічною теорією потребує знання магістрального шляху *розвитку економічної думки*. *Історія економічної думки* розкриває процес виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, показує їх спадкоємність і безперервність процесу. Вивчення історії економічної думки необхідне і для розуміння тенденцій розвитку сучасних економічних теорій.

Економічні проблеми торкаються нас усіх. Ніхто не лишається байдужим до таких категорій, як заробітна плата, податки, безробіття, інфляція тощо. І якщо економічно неосвічені люди сприймають ці категорії інтуїтивно, то професіонали мають не тільки розуміти їхню суть, а й знати історію виникнення й розвитку з тим, щоб впливати на економічну політику сьогодення.

Знання історії економіки та економічної думки має важливе значення для засвоєння культури економічного мислення, творчого

сприйняття й використання знань з політичної економії (економічної теорії) для подальшого розвитку економічної науки.

Представлений курс лекцій, виконаний доцентом Золотих І.Б., допоможе здобувачам економічних спеціальностей оволодіти знаннями з економічної історії, сприяє логічному і комплексному вивченню економічної історії, забезпечує орієнтацію здобувачів у економічному розвитку різних країн.

Використання вправ дозволить підняти ефективність навчального процесу, забезпечити системність у вивченні дисципліні. Крім того використання тестів та завдань надає можливість: зацікавити студентів завдяки оригінальній постановці тестових завдань; розвивати вміння вникати в суть явищ, які вивчаються; забезпечити суцільний контроль знань студентів з кожної теми; домогтися ефективного самоконтролю знань студентами; використовувати його викладачами на семінарських заняттях.

Частина перша

Лекція 1. Предмет і місце економічної історії в системі наук

1. Предмет і завдання економічної історії

Економічна історія виникла як самостійна наука в середині XIX ст. на стику історичних і економічних наук. На межі XIX – XX ст. вона стала викладається як окремий предмет в європейських університетах, насамперед в тих, котрі керувалися прагматичної метою — підготувати управлінські кадри, здатні проводити ефективну реформаторську політику.

Сьогодні економічна історія займає належне місце в системі академічної та вузівської науки розвинутих держав світу, ставши невід’ємною частиною підготовки не тільки економістів, але й юристів, політологів, соціологів.

Економічна історія (історія народного господарства) — найважливіша гуманітарна дисципліна, складає вищу економічну освіту. Вона вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку, починаючи з первісного суспільства і кінчаючи сучасністю. Також вона вивчає основні явища і процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ економічну політику провідних країн світу, досліджує общин закономірності економічного життя, а так само її особливості в окремих країнах.

Вивчення історичних аспектів економіки збагачує знання майбутніх фахівців прогресивним досвідом людства в рішенні господарських проблем, допомагає краще зрозуміти сучасні економічні проблеми, прогнозувати їх науковий дозвіл.

Знання економічної історії має не тільки науково-пізнавальне, але і виховне, світоглядне значення. Вона розширює кругозір студентів; сприяє до вірної оцінки ними найважливіших історично-економічних процесів і подій. Нашому суспільству потрібні не тільки фахівці високої професійної кваліфікації, але і працівники – патріоти, яким не байдужа доля Батьківщини.

1.2. Місце економічної історії в системі наук

Економічна історія є джерелом фактичного матеріалу для всіх економічних наук, і перш за все, для економічної теорії(політекономії). Вона забезпечує тісний взаємозв'язок історичних знань з економікою промисловості сільського господарства з іншими галузевими і функціональними економічними науками.

У системі економічних наук вона є однією з фундаментальних наук. Це ключ для пошуку генетичних залежностей в економічному житті держав і народів.

Економічна історія взаємодіє з конкретними соціологічними дисциплінами, оскільки великий вплив на розвиток економіки роблять чинники :

- 1) соціальний склад працівників; Хентінгтон
- 2) управління виробничими колективами ;
- 3) задоволення працею ;
- 4) настроїв;
- 5) поведінку працівників.

Всі вони враховуються історією народного господарства.

Економічні результати— це результати, перш за все, діяльності людей, виробничих колективів.

Існує тісний зв'язок економічної історії з історичними науками, перш за все, із загальною історією, яка вивчає фактичні події. У свою чергу економічна історія не може обійти найважливіші події загальної історії, тому що неможливо зрозуміти економічний розвиток суспільства без ідеології, політики і інших чинників.

Економічна історія обов'язково вивчає внутрішню і зовнішню політику господарства у розвинутих країнах світу, їх суспільні рухи, війни, національні і етнографічні особливості, закони, релігійні, культурні особливості, науку і мистецтво тощо. Але всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а тільки з погляду їх ролі в розвитку економіки.

1.3. Критерії періодизації курсу.

З моменту виникнення історії хазяйства як науки здійснювалися численні спроби її періодизації. Російський історик-економіст Л.І.Мечніков в основу періодизації поклав географічний чинник, зокрема водні шляхи сполучення. Німецький економіст Б.Гільденбранд застосував для цього історію грошей. Інші дослідники історії господарства брали за основу торгівлю і обмін, грошове звернення, кредит, культуру, релігію і тощо. Так, американець Е. такий рахував клімат, а англієць А. Тойнбі – культуру, релігію.

У 60-і роки 20 сторіч популярним стали теорії «індустріального суспільства» французького соціолога Ф.Арона і «стадії економічного

розвитку » американського соціолога У. Ростоу.

Продовженням цих узагальнень стала теорія постіндустріального суспільства. Видатних представників – Д. Белл, Г. Кант, З. Бжезінський (США), Ж. Ж. Серван-Шрейбер і А. Турен (Франція). У основу ділення (розмежування) загальної історії (у т.ч. економічної історії світу) вони поклали ділення на традиційні і індустріальне(прогресивне) і постіндустріальне суспільство. У основу цього ділення покладений рівень розвитку виробництва, а також галузевий і прогресивний розподіл праці. Певну роль в розвитку періодизації історії, в т.ч. історії господарства, відіграє (формаційна) теорія К.Маркса. Проте вона спрощено розглядає історію як лінійно-прогресивний процес змін суспільних форм, в основі якого лежать матеріальні чинники.

Для періодизації економічної історії миру, на думку сучасних учених-економістів, використовується наступна схема :

1. Господарство первісної епохи і перших цивілізацій (з давніх часів – V ст.н.);
2. Господарство епохи середньовіччя (н. V – XV ст.);
3. Господарство індустріального суспільства (XVI- перша половина XIX століття);
4. Господарство індустріального і постіндустріального суспільства (2-а половина XX століття — по сьогоднішній день).

Звичайно, це найбільш загальна схема періодизації економічної історії миру, яка, дозволяє зрозуміти внутрішню логіку розвитку господарської діяльності людства розглядаються у відповідних лекціях.

Античне рабство

Стародавня Греція

І тисячолітті до н.е. в результаті занепаду Вавилонської держави і Єгипту в світовій історії починається новий етап, що отримав назву «**Античної епохи**».

В авангарді світового прогресу виступає Стародавня Греція, розташована на межах трьох континентів Європи, Азії і Африки. Через морську територію Греції в Середземному, Чорному морях проходять важливі торгові шляхи. Греція мала зручні бухти, прекрасні кліматичні умови і багаті природні ресурси. Греція ввібрала в себе всі духовні і інтелектуальні цінності різних країн і народів.

Численні острови, обрамлені гірськими хребтами, визначили відособленість (автономність) економічного життя грецьких общин. В результаті цього грецька община виступає в основному як поліс-місто, перевага міст над селами була викликана браком землі. Вони були центрами культури, ремесла, торгівлі і політики.

Важливе місце в економіці займало ремесло, особливо виплавка металу. З них виготовляли зброю, колісниці, ювелірні вироби. Добротним в Греції був посуд, тканини. Велика потужність Афін привела до розвитку кораблебудування, яке було під контролем держави. Успішно розвивалася будівельна справа, завдяки чому створювалися прекрасні палаци, храми, театри, стадіони. Сільське господарство було менш розвинене. Землі спочатку належали общинам, потім аристократії. Греки вирощували пшеницю, ячмінь, займалися садівництвом, виноградарством, вирощували оливкові

дерева. Оливкове масло використовувалося в їжі, парфумерії, а також відправляли його на експорт. Займалися також городництвом, бджільництвом і тваринництвом.

Перенаселення Греції і гостра нестача землі у VIII-VI ст. до н.е. призвели до колонізації берегів Мармурового, Чорного і Егейського моря, Північної Африки. Міста-колонії ставали центрами торгівлі греків з сусідніми народами.

Успішно розвиваються торгівля і товарно-грошові відносини. Внутрішня сухопутна торгівля розвивається повільніше. Наявність в кожному місті власної валюти гальмує розвиток товарно-грошових відносин.

Однією з основних причин економічного розвитку Стародавньої Греції було величезна кількість рабів. Джерелами дешевої робочої сили були постійні війни, які Греція вела з сусідніми народами. Праця рабів використовувалася в різних галузях матеріального виробництва (у будівництві, рабами були вчителі, лікарі, філософи, поети), незначна частина рабів застосовувалася в сільському господарстві. Таким чином, в античному рабстві на відміну від східного, раби стають основною продуктивною силою суспільного виробництва.

З часом продуктивність підневільної праці починає знижуватися. Спалахують конфлікти між рабами й рабовласниками, народом і аристократією. Греція потерпає від війн. Все це призводить до краху економічної могутності Стародавньої Греції.

У 338 році Грецію завоювала Македонія, а у II ст. до н.е. Балканський півострів входить до складу Римської держави.

Античний Рим

У Стародавньому Римі рабовласницьке господарство досягає класичної (завершеної, повної) форми.

У економіці Стародавнього світу вирішальну роль відіграє сільське господарство. Юридичним власником землі виступала держава. Потім поступово земля переходить в приватну власність патриціям (сенаторам, консулам, квесторам), а також і заможним людям (купцям, лихварям). Форми земельної власності пройшли складну еволюцію - від вілли (земельної ділянки 25-100 га), до величезних латифундій (десятки тисяч га, які потім трансформувалися в невеликі ділянки – парцели). Цей процес назвали колонатом. Колони (землероби, звільнені від рабства) користувалися землею на орендній основі.

Сільське господарство було багатогалузевим. Провідну роль займали виноградарство, городництво, садівництво. Успішно розвивалося тваринництво, птахівництво, вирощувалися зернові культури (пшениця, ячмінь, просо, овес), а також технічні (льон, коноплі).

Рим вів війни в Малій Азії, Африці і інших регіонах миру. Землі, що експропріюють (захоплюють), оголошувалися державним і передавалися римській знаті, ветеранам війни, здавалися в оренду.

Сільськогосподарські знаряддя і агротехніка постійно удосконалювалися і досягли високого рівня. Успішно розвивалася аграрна наука.

Археологічні розкопки свідчать про високу професійну майстерність римських ремісників. Фортеці, палаци, храми, споруди,

канали, іригаційні системи вражають своєю досконалістю. Славився Рим своїми майстрами - зброї, які виготовляли мечі, шоломи, щити і так далі. Римська імперія була знаменита дорогами, вони сполучали Рим із провінціями. Успішно розвивалося суднобудування. Високого рівня досягла виплавка металу, виготовлялися різні предмети. Ремісники займалися обробкою і різьбленням каменів, мармуру і граніту. У Римській державі успішно розвивалася торгівля, вона приносила більше прибутку, ніж ремесло. У Римі була досить розвинена грошова система, банківська справа. Розквіт Римської імперії був обумовлений економічними причинами:

- багатство і силу Римська імперія отримала внаслідок завоювання Греції та Єгипту, культуру яких вона успадковувала;

- важливе значення мали внутрішні факторії: тривале існування правової системи, республіканський устрій гарантувало права і свободу; велике значення мали освіта і наука; експлуатація робочої сили звільняла певну частину людей від важкої праці і давала можливість займатися наукою, освітою, мистецтвом, літературою, поезією.

У III-IV сторіччі н.е. в економіці Стародавнього Риму починається занепад, причиною якого стало загострення внутрішніх суперечностей і конфліктів. Вичерпала себе рабовласницька система, виникали масові повстання рабів, що ослабляли імперію. Низька продуктивність праці рабів гальмувала технічний прогрес.

Криза в аграрному виробництві призвела до скорочення оброблюваних земель, зниження рентабельності вілл і латифундій.

Обмежується абсолютна влада рабовласників над рабами. Забороняється їх бити і передавати без землі. Рабів захищала церква.

Провідною формою виробничих відносин в сільському господарстві стає **колонат - латифундії дробіли на парцели**, за якими закріплювали колонов-звільнених рабів. Зовнішня політика Риму також була ослаблена тим, що припинився приплив нових рабів. Римська імперія розпадається на Західну і Східну. Столиця з Риму переміщається до Візантії. У 476 р. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Значення Римської цивілізації велике. Римляни залишили людству величезну спадщину, цим успішно скористалися народи Західної Європи. На основі спадщини Римської імперії незабаром виросла європейська, християнська цивілізація.

Лекція 2. Пізній феодалізм (кінець XV середина XVII ст.)

Суть феодалізму і його хронологічні рамки.

Основні процеси

Після падіння Римської імперії в V ст., яке відбулося в результаті кризових процесів античного суспільства і нашествия варварів, у Європі починає формуватися соціально-економічна система, відмінна від античної і варварської (первіснообщинної). Італійські гуманісти епохи ренесансу період між кінцем Римської імперії і їх сучасністю назвали «середні століття». У XVII ст. цей термін почав уживатися істориками, які ділили усесвітню історію на Античність, Середні століття і Новий час. Надалі в історіографії чітко

встановився асоціативний зв'язок Античності з рабовласництвом, Середньовіччя з феодалізмом, Нового часу з буржуазним розвитком.

До Середніх віків історики відносять V-XVII ст. Хронологічні рамки епохи Середньовіччя значно менші, ніж Стародавня історія, але цей період був значно прогресивнішим.

Це позначилося, перш за все, у вищій продуктивності суспільної праці і головне – в створенні передумов подальшого господарського розвитку людства. Особливо інтенсивно розвивалися держави Західної Європи. Саме в середні віки склалися більшість сучасних європейських держав, і визначилися їх межі. На зручних торгових шляхах, у за стін замків і монастирів виникли багато сучасних міст; сформувалися мови, на яких сьогодні говорять народи Європи. Середньовічна Європа завдяки розвитку продуктивних сил перевершила східні імперії, що мали стародавню історію. В результаті Великих географічних відкриттів сформувався світовий ринок і колоніальна система.

Середньовіччя - це період зародження, панування і розкладання феодалізму. Слово «феодалізм» походить від латинського слова — *feodum* (маєток) в країнах Західної Європи цим словом позначали земельне володіння, подароване сюзереном (сеньйором) своєму васалові в спадкове користування з умовою несення ним феодальної служби. Варварами в Римській імперії називали народи, які не знали латинської мови і були чужі римській імперії (кельти, германці, слов'яни).

Лекція 3. Епоха формування індустріальної цивілізації (XVIII— XIX ст.).

Промисловий переворот в провідних країнах світу XVIII ст.

Новий час XVIII — XIX ст. Економічний розвиток провідних країн в XVIII ст.

Загальна характеристика епохи. Головними подіями цієї епохи в соціально-економічній сфері стали: зародження і становлення буржуазних економічних відносин, панування конкуренції при бурхливому зростанні промисловості, промислова революція в Англії, зростання економічного і політичного значення буржуазії, посилення антифеодального руху, підпорядкування села містам, майже повна заміна традиційних зв'язків між людьми грошовими відносинами, розповсюдження просвітницьких ідей суспільної рівності і особистої свободи.

У економічних відносинах Західна Європа в XVIII ст. буда зразком швидких темпів економічного розвитку. Вже на початку сторіччя європейська мануфактура увійшла до завершаючої стадії свого розвитку і у ряді країн почала переважати над ремеслом (Англія, Голландія, Франція).

Найбільшої зрілості досягла англійська мануфактура. І до середини XVIII ст. в Англії склалися необхідні соціально-економічні і політичні умови для проведення промислового перевороту. Основним змістом цього процесу став перехід від мануфактури до фабрики. Від дрібного виробництва, що спирається на ручну працю, — до крупної машинної індустрії, спочатку в легкій промисловості.

Дешевша і якісніша фабрично-заводська продукція витісняла виробництво промислів, ремесла і мануфактуру, відбулося остаточне відділення промисловості від сільського господарства. Виникли крупні міста і капіталістичні промислові центри. Остаточно визначився клас буржуазії фабрикантів і робочих — промислового пролетаріату.

XVIII століття було століттям торгівлі з переважанням до останньої третини сторіччя зовнішніх економічних зв'язків. Деколи темпи зростання торгівлі були вищі за зростання промислового виробництва. Переважаючою залишалася ідея меркантилізму — захисту активного торгового балансу. Притому капітал верхівки буржуазії часто був зосереджений не в промисловій сфері, а в торгівлі, суднобудуванні, банківській справі.

Та все ж Європа в XVIII столітті в значній мірі – аграрна. У цій сфері було зайнято переважну більшість населення: від 75 % у Англії, до 80-85% у Франції. Поступово в аграрному секторі мінялися форми оренди. Дрібна селянська оренда витіснялася крупною комерційною. Все більше орендні відносини залучалася наймана праця. Відбувається диференціація селянства. З одного боку, створювалася «резервна армія праці», а з іншого – росли буржуазні елементи в особі заможного селянства. Переворот у сільському господарстві в XVIII столітті зводився до переходу на інтенсивне землеробство, заміну дві і трипільної сівозміни багатопільним і багато плодозмінним. На допомогу ручній праці прийшли сільськогосподарські машини.

Англія – батьківщина промислової революції.

Передумови промислового перевороту. Як вже наголошувалося широкий розвиток економічного прогресу країні надала буржуазна революція середини XVIII століття. Вона усунула перешкоди на шляху політичного розвитку, затвердила буржуазну власність на землю, прискорила утворення національного ринку. У країні склався стійкий союз земельної і фінансової аристократії на чолі з монархією.

У XVIII ст. мануфактурна система почала себе знищувати. Була потрібна технічна база, відповідна капіталістичному виробництву.

Англії вдалося накопичити достатню кількість вільного капіталу для субсидування наукових досліджень. Торгові війни XVIII ст. для Англії майже завжди супроводжувалися захопленням нових колоній. Англійська буржуазія накопичила величезні засоби за рахунок пограбування колоній. Сюди з метрополії збувалися товари по монополюно високих цінах. А колоніальні товари діставалися їй за безцінь. Величезні доходи Англія отримала і від работоргівлі, щорічно вона вивозила до Америки приблизно 20 тис. негрів.

Все це дозволило Англії стати батьківщиною промислового перевороту.

Напрями і наслідки промислового перевороту.

Промисловий переворот – це перехід мануфактури з ручним розподілом праці до фабрично-заводського виробництва, що супроводжується формуванням промислової буржуазії і промислового пролетаріату.

У Англії промисловий переворот охопив другу половину XVIII - першу чверть XIX століття і мав декілька напрямів :

1. Переворот почався в текстильній промисловості і перш за все в бавовняній. Потіснивши дороге сукно, бавовняна тканина, виготовлена за допомогою нових машин, стала дешевшою і якіснішою саме вона змогла забезпечити як власний значний попит, так і витіснити конкурентів на світовому ринку. У 30-і роки механік Дж. Кей створив літаючий човник. 2. Швидке зростання винаходів виявило черговий напрям промислового перевороту – удосконалення металургійного процесу . Інженер А. Дербі для отримання високоякісного чавуну почав додавати до залізняку замість заміна дерев'яного кам'яне вугілля і негашене вапно (1735 р.)

Попит на кам'яне вугілля прискорив розвиток вугільної промисловості – виплавка чавуну і видобуток кам'яного вугілля зросли в 4 рази.

3. Третім напрямом промислового перевороту було створення парового двигуна. Шотландський лаборант Дж. Уатт протягом 10 років (1774-1784) удосконалював паровий двигун. Ця парова машина знайшла широке застосування і на виробництві, і на транспорті. Зокрема використання цих машин в бавовняному виробництві в 3 рази збільшила випуск тканини. В 1800 року в Англії налічувалося 320 парових машин, а до першої чверті наступного XIX ст. – вже 15 тис.

4. Завершеним етапом промислового перевороту стало створення в Англії машинобудівної галузі промисловості. Нові прийоми обробки металу дозволили налагодити випуск стандартних

деталей машин і механізмів, показниками завершення промислового перевороту став початок процесу виробництва машин машинами. У 1794 р. Г.Моделі сконструював перші металообробні верстати. Потім з'явилися преси тощо.

Промисловий переворот в Англії торкнувся не тільки промисловості. Він торкнувся всіх сфер виробництва, у тому числі і сільське господарство викликав зростання міст і міського населення. Це було початок становлення нової індустріальної цивілізації. У містах проживало вже 40% населення. Найбільшим містом світу став Лондон з населенням більше 0,5 млн чоловік, в основному зайнятих в промисловості, торгівлі і судноплавстві. Тут здійснювалися основні зовнішньоторговельні і фінансові операції. Це був своєрідний перевалочний пункт в заморській торгівлі - Амстердам,

Промисловий переворот у Франції

Промисловий переворот у Франції почався пізніше, ніж в Англії. Він проходив повільними темпами, що пояснювався особливостями історичного розвитку країни: 1) переважанням дрібного надомного виробництва; 2) відсутністю пролетаризації як селянства, так і ремісничого населення; 3) швидшим розвитком промислового, а банківсько-лихварського капіталу і тощо.

Револьюційні події кінця XVIII ст. прискорили перехід країни до промислового перевороту. Дозріли необхідні умови для розвитку мануфактури і фабрик. Була знищена цехова система. Все більше визнані принципи фритредера (англ. free trade – вільна торгівля). Крах феодального режиму прискорив диференціацію селян і полегшив їх

міграцію. Складався такий важливий для фабричної промисловості ринок робочої сили.

Промисловий переворот у Франції проходив в першій половині XIX ст. Найбільш значні торкнулися винаходи текстильної промисловості, особливо бавовняної і шовкової. Ж. Жаккард в 1805 р. Створив верстат для виробництва шовкових тканин з набивним візерунчастим малюнком. У виробництві ситця почали наносити на тканину кольорові малюнки. Ф. Жірар в 1810 р. спонсорував льонопрядильну машину і так далі

Проте повний зліт промислового перевороту намітився після революційних подій 1848 р. У бавовняному виробництві стало приблизно 120 тис. верстатів з 3,5 млн. веретен, в шовковому виробництві – 90 тис. верстат. У 50-70-і роки споживання бавовни подвоїлося. Центром шовкового виробництва став Ліон.

У 50-60 роки значні темпи промислового підйому набрала і важка промисловість. Із застосуванням нового способу виплавки стали її виробництво виросло в 8 разів. Потроїлися виробництво чавуну і видобуток вугілля. Більш ніж в 3,6 разу збільшилася кількість парових двигунів (з 7,7 тис. на початку 50-х років і до майже 28 тис. у 60-х роках) майже в 5,7 разу збільшилося довжина залізниць і так далі

В цілому промисловий переворот був завершений в кінці 60-х років. Загальний об'єм промислової продукції зріс в 6 раз. І хоча Франція значно поступалася Англії, їй належало друге місце в світі по розмірах промислового виробництва і загальному економічному потенціалі.

Німеччина

Вже в кінці XVIII початку XIX ст. в процесі виробництва німці стали в іноземну, особливо англійську техніку і технологію. Промисловий переворот в Германії пройшов ряд етапів. До 50-х р. на його початковій стадії були зачеплені в основному відростили текстильній промисловості. Наступні два десятиліття (60-70 гг) були пов'язані з розвитком галузей важкої промисловості і вугільною, металургії, машинобудування. У кінці 70-х рр. відбувається завершення промислового перевороту, який співпав за часом з монополізацією виробництва.

США

Вступивши в машинну стадію пізніше за Англію, США використовували англійський технологічний досвід, при цьому внісши свій власний і значний внесок. Це дозволило США в порівняно не великий термін провести промисловий переворот (40-50 років).

Промисловий переворот почався в північноамериканських штатах в останніх третині XVIII сторіччі.

Основні особливості промислового перевороту США.

1. Військова особливість промислового перевороту США полягала в активній ролі американської інженерної думки: були винайдені швейна машина, ротаційна машина друкарні, фосфорний сірник, електромагнітний телеграф Морза, печатаючий апарат Д. Юза, револьвер, пневматичне гальмо. Всі ці нововведення зумовили розвиток багатьох нових галузей промисловості.

2. Існували особливості промислового перевороту в США, зумовлювалися природними умовами країни. Так, із-за великої кількості річок країни була багата водною енергією. Дешевшою чим енергія пари. Машина і пар-вода формула технологій революції в Англії, машинне і водне колесо – ось формула для першого етапу машинної стадії американського капіталізму.

3. На початок промислового перевороту мануфактурний капіталізм ще не сформувався. Промисловий переворот проходив в умовах недостатнього розвитку мануфактурного виробництва.

4. Особливістю промислового перевороту США були територія і перш за все, він охопив північно-східні штати, в теж час на півдні не був фабрик і заводів.

Лекція 4. Індустріалізація у провідних країнах світу

1. Після завершення промислового перевороту розвиток країн вступає в епоху індустріалізації, для якої було характерним :

1) структурні зміни в економіці.

2) на основі науково-технічних і технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, модернізуються старі

3) збільшується частка промисловості у величині ВВП і національного доходу (НД)

4) в епоху індустріалізації відбувається концентрація виробництва і корінні зміни в організації і управлінні виробництвом - виникають монополії, акціонерні товариства.

5) в кінці XIX — початку XX сторіччя завершується формування світового ринку, разом з тим спостерігається нерівномірність в розвитку окремих країнах, загострюються міждержавні суперечності.

Індустріалізація в розвинених країнах здійснюється на основі науково-технічної революції (Друга НТР)

Господарство провідних країн світу в останній третині XIX – початку XX століть.

Розвиток країн в епоху індустріалізації (Друга НТР)

XIX століття в економічній історії Європи було повне вельми важливих, фундаментальних подій, корінним зразком тих, що змінили світову економіку. Це був період завершення буржуазних революцій у Франції і Германії. Сформувалося ядро могутніх держав, які і нині утримують лідируючі позиції в світі і, мабуть, багато в чому навіть визначають долі всієї планети.

Це був період формування *індустріальної цивілізації*. Складний і багатоплановий процес створення великих машиною індустрії в промисловості і інших галузях господарства. Тепер в загальному об'ємі виробництва провідні позиції належали промисловості. Все більша питома вага доводилася на міське населення. У експорті провідних країн почала переважати промислова продукція, а в імпорті – сільськогосподарська продукція і сировина. Значно підвищилася продуктивність праці. Виросли темпи зростання виробництва.

Світова наука і техніка активно упроваджувалися в світове господарство. Разом з широким використанням парових машин були

створені нові двигуни – водяні і парові турбіни, двигуни внутрішнього згорання.

Грандіозне залізничне будівництво поправило і зв'язало своєю мережею господарський простір, з'явилося автомобілебудування. За допомогою океанського пароплавства тісніше зв'язувалися континенти. Розширенню комунікаційного повідомлення сприяло винаходи радіо, телефону, телеграфу.

У соціально-культурній сфері в результаті буржуазних революцій склалися основні класи буржуазного суспільства – *буржуазія* і пролетаріат, складалася інтелігенція, з'явилися республіки і конституційні монархії. Завершився колоніальний розділ миру. Йшла жорстка боротьба за його переділ. Озброєне суперництво провідних країн супроводжувалося руйнуванням і людськими втратами.

У 70-90 -х роках ХІХ століття накопичений колосальний досвід розвитку виробництва вилився в другу науково-технічну революцію (перший – промисловий переворот). Вона зробила величезний вплив на розвиток продуктивних сил, ведучих і створенню нових галузей економіки – металургії і машинобудування, транспорту і електроенергії, хімії і ін. Важка індустрія ставала переважаючою в промисловому виробництві.

Друга науково-технічна революція і розвиток світових продуктивних сил.

Такий стрибок в розвитку світового промислового потенціалу пов'язаний з тією, що відбулася в даний період, науково-технічній революції.

Наукова революція. До рубежу XIX – XX століть кардинально змінилися основи наукового мислення; переживає розквіт природознавство, йде створення єдиної системи наук.

Цьому сприяло відкриття електрона і радіоактивності. Відбулася нова наукова революція, що почалася у фізиці і охопила всі основні галузі науки. Її представляють М. Планк, що створив квантову теорію, і А. Ейнштейн, що створив теорію відносності, що заснували прорив в області мікросвіту.

В кінці XIX — початку XX століття наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу суспільства. Виникли крупні наукові інститути, лабораторії, оснащені могутньою технічною базою.

На основі електрики була створена нова електрична основа промисловості і транспорту, також вирішена найбільша технічна проблема. У 1867 році В. Сименс в Германії винайшов електромагнітний генератор. У 70-і роки була винайдена динамо-машина, яка могла бути використана не тільки як генератор, але і як двигун, що перетворює електричну енергію на механічну. У 1883 році Т. Едісон (США) створив перший сучасний генератор. Устаткування машин *електродвигунами* збільшило швидкість верстатів, підвищило продуктивність праці і створило передумови для подальшої автоматизації виробничого процесу.

Оскільки потреба в електроенергії неухильно росла технічна думка була зайнята пошуками нових типів первинних двигунів:

могутніших, більш швидкохідних, компактних, економічних. Найвдалішим винаходом стала багатоступінчата *парова машина - турбіна* англійського вченого *Ч. Парсона (1884)*, що грала значну роль в розвитку енергетики, вона дозволила у багато разів підвищити швидкість обертання. У 80-х роках XIX в. з'явився двигун внутрішнього згорання, що працює на бензині (винахідник німецький інженер Р. Даймер).

У 1896-1897 німецький інженер Р. Дізель винайшов двигун внутрішнього згорання з великим коефіцієнтом корисної дії. У 1906 г в США з'явилися трактори з такими двигунами. Масове виробництво таких тракторів було освоєне в роки Першої Світової війни.

Була винайдена лампа накопичення росіянами ученими А. Н. Лодігінін і конструкція лампи електродуги в 1875 г П. Н. Яблочковим.

Винахідником телефону був американець А.Т.Белл, Едісон (мікрофон) і англійським Д.Юз. Перша телефонна станція в США була побудована в 1877 р. Через 2 роки введена в дію телефонна станція в Парижі, в 1881 г – в Берліні, Петербурзі, Москві, Одесі, Ризі, Варшаві.

Один з найважливіших винаходів другої НТР - винахід *радіо* Німецьким фізиком Г. Герцем були вперше виявлені радіохвилі. Радіоприймач винайшов російський учений А.С.Попов, що продемонстрував його дію 7 травня 1885г.

Промислове застосування електричної енергії, будівництва електростанцій, електроосвітлення міст зумовив швидкий розвиток електротехнічної промисловості.

Транспорт – з'явився новий вигляд транспорту, сталеві мости і залізобетонні. В кінці XIX століття в Німеччині, Росії і США велися експерименти по введенню на залізницях електричної тяги.

З'явилися автомобілі – вперше сконструювали автомобіль німецькі інженери К. Бенц і Т. Даймлер. Промислове виробництво автомобілів почалося з 90-х років.

З'явилися дирижаблі і літаки (аероплани) перші етапи конструювання літаків з паровими двигунами здійснили А.Ф. Можайський (1882-1885, Росія), К.Адлер (1890-1893, Німеччина), Х.Максим (1892-1894, США).

У 1903 році, в США брати У. і О. Райт зробили чотири польоти на літаку з контактними бензиновими двигунами внутрішнього згорання.

Для другої НТР характерне проникнення хімічних методів обробки сировини практично у всі галузі виробництва.

Висунення США, Німеччини і Японії у ведучі країни світу

Кінець XIX – початок XX століть – період переходу капіталізму в монополістичну стадію – яскраво виявився в економічному розвитку *США*. Ця молода капіталістична країна переживала розквіт практично у всіх сферах господарства і завоювала перше місце в світі за загальним обсягом продукції, що випускалася. Центр світового економічного розвитку перемістився з Європи до Північної Америки. Ставши лідером капіталістичного світу, США вийшли на арену зовнішньої і внутрішньої експансії.

Німеччина з відстаючої країни перетворюється на провідну державу світу і займає в світовому промисловому виробництві друге місце, а в Європі – перше. Вона перевершує європейські країни також по ступеню концентрації і монополізації виробництва, стає на шлях милітаризації і розв'язує Першу світову війну.

Прискорює темпи економічні розвитку на рубежі XIX і початок XX століття *Японія*, вона швидко і успішно освоює зарубіжний досвід капіталістичного розвитку, завершує промисловий переворот, не маючи власних технологічних винаходів, і крім того здійснює монополізацію економіки. Не маючи власної великої території, вона веде завойовні війни.

Міжнародні економічні відносини. Формування світового ринку і розвиток форм міжнародної співпраці.

У першій половині XIX ст. сформувався *світовий ринок*. Він став формою сталих зв'язків між національними ринками, унаслідок успішного розвитку транспорту будівництва дорогий і стає частиною усесвітнього ринкового господарства. Зовнішня торгівля набула світового характеру.

Виникає світовий кредитний і валютний ринки. Таким чином, склалася система міжнародних економічних відносин. Основними чинниками цього процесу були:

1. розвиток крупної машинної індустріалізації;
2. створення колоніальної системи;
3. міжнародний розподіл праці.

Весь світ був поділений на промислово розвинені і отста́льнє країни.

Провідною і старою форою світових економічних відносин була *міжнародна торгівля*. У ній брали участь всі незалежні і колоніальні країни. Її характерною межею був імпорту сировини з колоніальних країн, оскільки найбільш розвинені країни, за виключенні США, були недостатньо забезпечені сировиною.

З розвитком зовнішньої торгівлі в 70-х роках, надалі велике значення придбає експорту капіталу(вивіз капіталу) прямував в колонії і залежні країни. Найбільшими експортерами були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швеція, Голландія.

Найважливішою формою зовнішніх зв'язків були міжнародні еміграційні процеси , пов'язані з переселенням європейців до Америки. З 1816 по 1856 г з Європи в США емігрувало 5 мільйонів чоловік, а в другій половині 19 ст. – 18 мільйонів чоловік. Економічним наслідком цього був прискорений розвиток промисловості і сільського господарства в країнах імміграції, збільшення експорту товару з цих країн і одночасно імпорту товарів в ці країни.

На початку ХХ століття в співвідношенні сил між великими державами зайшло у виключно гостре суперечності з тим розділом миру, яке склалося на початку 19 століття. І одна з економічно розвинених країн Європи — Германія виступила як обділена, така, що не має своїх колоній. На порядку денному встало питання про переділ зон впливу, і перш за все, ринків збуту, джерел сировини, сфер вкладення капіталу, почало якому поклала Перша Світова війна.

Лекція 5. Світова економіка в 1914-1939 рр. Становлення системи регульованого капіталізму

Даний період у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній літературі справедливо охарактеризований, як час становлення і активного розвитку системи державного регулювання капіталізму. Це виражалося в повсюдному скороченні ліберального режиму ринкових відносин, а госуларствовав в більшості розвинених країн впродовж XIX в. Відбувається небувале до цих пір посилення втручання держави в економічні відносини. Цей процес можна позначити вельми ємким, як нам представляється терміном **етатизація (фр. l'état – держава)** – режим економічних відносин, що сформувався.

Схематично цей період можна розділити на декілька етапів:

- 1914-1918 рр.— період військової економіки;
- 1919-1923 рр. — період післявоєнного кризового стану господарства;
- 1924-1928 рр. — період стабілізації;
- 1929-1933 рр.— період світової економічної кризи;
- 1934-1939 рр.— період передвоєнної економічної кон'юнктури.

Періоди процесу етатизації.

Період військової економіки 1914-1918 рр. Друге десятиліття XX в. відмічено найбільшими військовим катаклізмом – Першою світовою війною. У війну було втягнуто більше 30 країн з півтора мільярдом населенням. Загибло 10 млн. і більше 20 млн. було покалічено і поранений., не менше 10 млн. загинуло з голоду і

епідемії. Крім цього, війною було знищено приблизно 1/3 матеріальних цінностей її країн, які брали участь. Це не тільки військова техніка, але і втрати в промисловому, сільськогосподарському секторах, інфраструктурі, житловому фонді, потенціалі природних ресурсів і так далі

Введення жорсткої державної регламентації господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів військових завдань в екстремальних умовах було єдиною умовою везіння війни. Тому до моменту її закінчення практично у всіх країнах склалася яскраво виражена статична система господарських відносин .

Післявоєнні роки 1919-1923.

Післявоєнний період нестабільного стану господарства більшості країн світу з'явився прямим наслідком важких втрат, понесених ними в 1914-1918 рр.

Період стабілізації 1924-1928.

У цей період в розвинених країнах спостерігалось відносно скорочення втручання держави в господарські відносини. Разом з тим відступи етатизму в 20-і роки було далеко не повним, практично у всіх країнах спостерігався об'єкт. процес монополізації економіки, зрощення монополій і держави, спотворення своб.риночних відносин, що виражалось в поглибленні внутрихозьяйств диспропорцій. Не вирішилися гострі європейські і світові протиріччя м/з країнами, це сприяло збереженню загальної тенденції провідних країн і і милітаризації економіки, до спроби територіального і економічного переділу миру країн, що програли у війні.

Період великої кризи 1929-1933 рр.

Кризу викликало небувале зростання в господарське життя. Етатизація отримувє достатньо міцні теоретичне обґрунтування в кейнсіанской теорії.

Після кризовий період.

1934-19939 рр. як і раніше (система державного регулювання економіки) відмінний етатизмом в більшості провідних країн. Причини цього, криються перш за все в украй нестійкому стані національних економік. А випробовували наслідки світової кризи. Практично повсюдно спостерігається розвиток системи госуд.регулювання економіки в основі, а яскраво виражена тенденція і милітаризації в умовах підготовки країн до Другої світової війни.

2. Економічний розвиток найбільшої індустріальної країни – США.

Економіка напередодні і в роки Першої світової війни.

На початок Першої світової війни США були найбільшою індустріальною країною миру, на частку, а доводилося більше 35% світового промислового пр-ва. На відміну від європейських країн США практично не брали участь в Першій світовій війні, зберігаючи нейтралітет аж до 6 квітня 1917 р. У безпосередні військові дії армія США вступила тільки літом 1918 р. понісся не великі в порівнянні з європ.странами втрати (близько 120 тыс.человек).

В цілому за період підготовки до війни, і особливо в її роки, США вдалося активно ємкий ринок воюючих країн, виконуючи контракти на постановки озброєння, що сприяло прискореному

промислового розвитку, а також продовольства, що різко збільшило рівень с/х-ного пр-ва в країні. США вдалося також розширити свій вплив на ринках, що контролювалися раніше західноєвропейськими країнами, а у той час були зайняті цілком військовими проблемами. В результаті до закінчення війни країна виявилася здатною погасити більше половини своєї зовнішньоекономічної заборгованості, і більш того, перетворитися на найкрупнішого кредитора. Досить сказати, що США до 1918 р. мали в своєму розпорядженні половину світового запасу золота.

Такі вражаючі успіхи США на тлі різкого падіння хоз. Показників в інших країнах (за винятком Японії) закріпили за ними ролестраны-мидера.

Розвиток в послевоенний період - проспериті

Разом з скороченням загального об'єму військових і гражд. замовлень кризові явища все ж таки торкнулися економіки країни і перш за все її промислового сектора. Криза 1920-1921 рр., що кінчався в тяжкої промисловості розповсюдився незабаром і на сільське господарство. Втім, США досить швидко подолали кризові явища конверсійного пожвавлення кон'юнктури. Аж до 1929 р. Економіка країни переживає **проспериті** (від англ. Prosperity – процвітання) фундаментом процвітання став прискорений розвиток нових галузей (автомобільною, електротехн., хімічною, радіотехн. і ін.).

Необхідно відмітити, що проспериті супроводжувалося і поряд негативних явищ, таких, як зростання галузевих диспропорцій в н/х

країни, зростання процесу інтенсифікації праці, гарячковий спекулятивний біржовий ажіотаж і ін.

В цілому ж в роки проспериті система державне регулювання економіки в США не отримала розвитку. Навпаки, ейфорія процвітання відродила оптимістичні ілюзії повернення до ліберальних основ господарських відносин, що не вимагає втручання держави.

Економічна криза 1929-1933 рр.

Світова криза 1929-1933 рр., почався в США, уразивши найсильнішим економіку цієї країни. 25 жовтня 1929 р. на Нью-Йоркській фондовій біржі у зв'язку з катастрофічним падінням курсу акцій, ціна яких була завищена біржовими спекулянтами, спалахнула паніка.

Сума збитків обчислювалася більш ніж 15 млрд долл. «**Чорна п'ятниця**» означала кінець фінансового і економ. буму 20-х років і початок глибокої економічної кризи.

Паніка на біржі стала відправним пунктом загального економічного занепаду, причиною якого стала невідповідність м/д великомасштабним розширенням виробництва купівельною здатністю населення.

Надмірний товарний запас, що не знаходить збуту робив безглуздим подальше інвестування виробництва. Це у свою чергу вело до скорочення виробництва, розорення підприємців, різкого зниження зайнятості, що ще більш звужувало можливості реалізації проведених товарів.

Економічна криза «**Велика депресія**» уразив всі галузі н/х. За 4 роки промислового виробництва країни скоротилося в цілому на 46,2 %. За роки кризи 135 тис. Промислових, торгових і фінансових фірм збанкрутувало, 5760 банків. Сильно постраждали сільськогосподарський сектор, де в

Лекція 6. Особливості економічного розвитку провідних країн світу після Другої світової війни

Протягом 25 післявоєнних років економічний розвиток Західної Європи був стабільним. З 1948 по 1973г.г. загальний ВВП цього регіону не показував анінайменших ознак скорочення. Економісти – сучасники цього періоду – відмовлялися від колишніх термінів економічної теорії і замінили їх новими. *Замість кризи – рецесія, діловий цикл – цикл економічного зростання, кризова політика – точкове регулювання.*

Післявоєнний розвиток економіки країн Заходу характеризується бурхливим зростанням промислового виробництва.

У 50 – 60-і роки середньорічні темпи зростання економіки Німеччини і Італії вирости в 4 рази, Франції – більш ніж удвічі, а Великобританії – майже в двоє. Динамічному розвитку країн Заходу сприяв не тільки план Маршалла, але і наступні чинники :

- розширення внутрішнього ринку;
- зростання міжнародної торгівлі;
- ера дешевої нафти з країн Персидської затоки;

- якісна перебудова промисловості на основі впровадження наукових і технічних розробок часів війни;
- політика уряду західних країн;
- напрям економічної політики на підтримку економічного зростання.

Рецесія. Перший спад ділової активності в Європі виявився в 1948-1949г.г., але він був незначним. Серйознішим був спад 1951-1952г., що охопив всі країни Європи. Ця рецесія була наслідком Корейської війни(1950-1953) і побоювань, що вона може перерости в світову.

Рецесія 1957-1958г.г. охопила не тільки країни Європи, але й розповсюдилася на США і Японію. Виходу з рецесії сприяли прийняті урядами заходи по скороченню податків, пом'якшенню умов кредитування та ін. Новим чинником, що благотворно вплинув на економічний розвиток, стало створення у 1958 р. *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*. Рецесія 1966-1967 рр. та економічне пожвавлення, що послідувало за нею, було короткостроковим, оскільки вже до 1971р. на економіку негативно вплинули грошова криза та нафтове ембарго 1973р. – два чинника, які перешкоджають економічному зростанню в Європі. В ході спаду економічного циклу 1974-1975рр. фізичний обсяг промислового виробництва всіх індустріально розвинених країн, разом узятих, знизився на 5 %, а міжнародного товарообігу - на 4 %.

Економічне зростання припинилося. Виникли перебої в забезпеченні країн Заходу сировиною і перш за все нафтою. Підвищення цін на нафту призвело до подорожчання всіх товарів і

послуг. Зростання цін, інфляція стали головною економічною проблемою. І як наслідок важкої економічної ситуації в 80-і роки – прихід до влади в більшості країн Заходу неоконсерваторов.

Процеси інтеграції

Інтеграція. Європейський Союз. Вже до кінця Другої світової війни, у 1944р., у Європі почали здійснюватися ідеї європейської економічної інтеграції. Першою спробою стало рішення урядів Бельгії, Голландії і Люксембурга, що знаходились у вигнанні в Лондоні, про створення з 1 січня 1948р. митного союзу, який згодом став відомим під назвою **Бенілюкс**. Сторони також висловили бажання надалі перетворити цей союз в економічний за типом Бельгійсько-Люксембурзького економічного союзу, що існував з 1921р. У 1949-1950рр. були скасовані обмеження на імпорт промислової продукції, а до середини 50-х років в рамках Бенілюксу могли вільно переміщуватися робоча сила і капітали. Досвід Бенілюксу виявився успішним, він мав послідовників.

У березні 1948р. їх прикладу послідували Франція та Італія, що утворили митний союз **Франсیتال**. Тоді ж США і Великобританія, які ухвалили рішення про міжнародний контроль важкої промисловості Німеччини створили міжнародну адміністрацію, до складу якої увійшли представники не тільки США і Великобританії, але й Франції, ФРН і країн Бенілюксу. Таким чином, в Західній Європі в другій половині ХХ сторіччя міждержавні зв'язки починають переростати в міжнародну економічну інтеграцію.

Міжнародна економічна інтеграція — це процес господарський політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і розподілу праці між національними господарствами, взаємодія їх відтворювальних структур на різних рівнях і в різних формах.

Офіційно до 7 листопада 1933р. провідне інтеграційне угруповання західноєвропейських країн називалося Європейським співтовариством (ЄС), оскільки воно з'явилася після злиття в 1967р. органів трьох раніше самостійних регіональних організацій:

1. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЕОУС). 18 квітня 1951р. Франція, ФРН, Італія і країни Бенілюксу підписали Паризьку угоду про створення з 25 липня 1952р. цієї організації;

2. Європейського економічного співтовариства (ЕЕС). 25 березня 1957р. Франція, ФРН, Італія і стандарт Бенілюксу підписали Римський договір що передбачає створення з 1 січня 1958р. ЄС і Європейського співтовариства по атомній енергії (Евратом). З 1973р. до ЄС увійшли Великобританія, Ірландія, Данія, з 1981р.- Туреччина, з 1986р. – Португалія і Іспанія, з 1995р.- Швеція, Австрія, Фінляндія;

3. Європейській асоціації вільної торгівлі (ЕАСТ). Підписана Стокгольмська конвенція 4 січня 1960 р. такими державами Європи: Великобританією, Норвегією, Швецією, Данією, Австрією, Швейцарією і Португалією. У жовтні 1991р. ЄС і ЕАСТ досягли угоди про створення **Європейського економічного простору (ЄЕП)**, що об'єднав 19 країн від Арктики до Середземного моря ЕАСТ, – основний торговий партнер всіх країн ЄС (на її частку доводиться 27% експорту і 35 % імпорту ЄС).

22 січня 1973 року Норвегія покинула Співтовариство після того, як більшість населення цієї країни на референдумі 26 листопада 1972р. висловилося проти цієї акції.

Римський договір 1957р. був лише каркасом, який повинен був наповнитися конкретними рішеннями та ініціативами. Сам по собі він був лише хронологічною схемою, розділеною на три стадії. Перший ступінь передбачав в течії 12 років усунення митних зборів і встановлення загального зовнішнього тарифу. Це процес розвивався настільки успішно, що митний союз був оформлений раніше наміченого рядок – 1 липня 1968р. Створення митного союзу спричинило виникнення цілої серії специфічних європейських інститутів: Європейської комісії і Ради міністрів в Брюсселі, Суда в Люксембурзі, Європейського парламенту в Страсбурзі.

Після створення митного Союзу передбачалося Римським договором повну економічну інтеграцію. Вона означає як існування митного союзу, так і забезпечення «Чотирьох свобод руху» товару, послуг, капіталів і робочої сили, тобто утворення єдиного ринку без меж при скоординованій макроекономічній політиці. Формування єдиного ринку неминуче штовхає країни до введення єдиної валюти.

ЄС об'єднує 6% населення Землі, 340 млн. жителів, що проживають на площі 327млн. км². Він виробляє більше, ніж США, його промислова продукція складає 90% від загальноєвропейського виробництва. З 1 січня 1999р. 11 країн ЄС перейшли до єдиної євровалюти (євро) окрім Англії, Бельгії, Швеції і Греції. У ЄС 11 офіційних мов. Найбільш важливу роль в ЄС грає малий трикутник: Німеччина, Франція, Англія.

Північноамериканська асоціація вільної торгівлі.

Іншим практичним прикладом міжнародної інтеграції є Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА). У 1992р. було підписано угоду між США, Канадою і Мексикою про створення спільного північноамериканського ринку, що набула чинності з 1 січня 1994р.

Договір передбачає поступове зниження і до кінця сторіччя повну ліквідацію митних обмежень у взаємній торгівлі. Але і до виникнення НАФТА ця торгівля йшла досить інтенсивно. Канада – перший, Мексика – третій, за значенням ринок США (на другому місці – Японія). Особливо бурхливо прогресують зв'язки між США і Мексикою, наприклад, з 1987г. по 1992рр. американський експорт до Мексики збільшується в середньому на 23% в рік. У 1992р. Мексика стала другим за значенням споживачем промислових товарів із США.

НАФТА відкривали шлях до створення єдиного континентального ринку для вільного пересування товару, послуг, капіталу і робочої сили. Континент стає одним з трьох економічних центрів здатних домінувати над двома іншими центрами сили (Західної Європи і Японії). В даний час активувалася 9 організацій Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва, є видимим курс Японії на створення свого роду Азіатського спільного ринку, йдуть переговори про створення Східно-Азіатського економічного співтовариства.

Лекція 7. Розвиток феодальної системи господарства на українських землях (VI-XV ст.). Пам'ятки економічної думки

Розвиток феодальної економіки на території України був органічною частиною загальноєвропейського процесу, однак мав певні особливості, головними з яких є хронологічно пізніше завершення формування зрілої феодальної економіки, утвердження в XVI і збереження до середини XIX ст. феодально-кріпосницького господарства, повільний процес становлення ринкової економіки (Україну вважають країною так званого другого ешелону підприємницького розвитку).

Питання періодизації феодальної економіки на території України залишається дискусійним. Поширений поділ на такі періоди:

- 1) VI ст. - 30-ті роки XII ст. період становлення (генезису) феодальної економіки. Охоплює два етапи:
- 2) VI-VIII ст. - у межах державно-племінних об'єднань склавинів та антів (VI-VII ст.) і державних утворень-князівств за загальною назвою "Руська земля" (VIII-IX ст.);
- 3) в умовах Київської держави (882 р. - 30-ті роки XII ст.).

У східних слов'ян сформувалася власна модель генезису феодальної економіки. Феодалізація відбувалася повільно на основі розкладу первіснообщинних відносин, а отже, мала общинногенний характер. Рабство існувало як патріархальне. Рабовласницька економіка не склалася.

о XII-XV ст. - період розвитку феодальної економіки. У сучасній історико-економічній літературі поширена думка, що на території України формування зрілої феодальної економіки завершилося в XII - першій половині XIV ст. за часів політичної роздробленості (Київське, Галицьке, Волинське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства) та Галицько-Волинської держави (1199-1349). Деякі вчені утвердження зрілих феодальних відносин пов'язують з польсько-литовською добою другої половини XIV-XV ст.

о XVI-XVIII ст. - розвиток феодально-кріпосницької економіки в умовах становлення ринкової економіки.

о Остання третина XVIII - перша половина XIX ст. - криза феодальної економіки і розвиток ринкової економіки як укладу.

Економічний розвиток східнослов'янських племен (VI - IX ст.)

У VI ст. утверджується назва "слов'яни". Це зазначають візантійські автори, в тому числі Йордан у праці "Про походження та діяння готів" (551) та Прокопій Кесарійський в "Історії війн" (550-554)¹. У період Великого переселення народів у V-VII ст. сформувалися три великі гілки слов'ян: східні, західні, південні.

У VI-VII ст. на території України відомі три східнослов'янські археологічні культури: праська, котру пов'язують з племенами склавинів, територія яких займала лісостепову Україну (поширилася також на території Словаччини, Чехії та Моравії); пеньківська, населення якої, відоме під назвою анти, жило між середнім Дніпром і середнім та нижнім Дністром, колочинська на території Верхнього

Подніпров'я та басейнів Десни і Сейму, а також на землях балтів і угрофінів.

Назва "анти" в перші роки VII ст. зникає. Вважається, що антський політичний союз був розгромлений аварами, частина антів переселилася на Балкани, інша - об'єдналася зі склавінами, прийнявши їхню назву.

Це був період ранньосередньовісних суспільств, у яких почався перехід від територіальної землеробської громади до сільської територіальної громади, що мала назву вервь ("мир", "людіє") із алодиальною власністю окремих домогосподарств. Громада складалася з дворищ (10-15 димів-господарств малих сімей однієї великої патріархальної родини), об'єднаних сусідством та економічними зв'язками. В історичній літературі дворище описується як єдиний самостійний житлово-господарський комплекс з полями, сіножатями, лісами, ріками, озерами тощо. Більшість учених стверджує, що земля переходила у володіння малих сімей, які утворювали самостійні господарства (домогосподарства) і витісняли великі патріархальні родини. Лише окремі сільськогосподарські роботи виконувались у спілці. Альєндами (випасами, луками, лісами, водоймами) общинники користувалися спільно. Громада зберігала право власності на землю, виконувала адміністративно-судові функції. Розвивалося майнове та соціальне розшарування, пов'язане з формуванням інститутів князівської влади, виокремленням старійшин із родоплемінної верхівки і дружинної організації. Політичний лад слов'янських племен раннього середньовіччя мав ознаки державних утворень (територіальних воєнно-політичних союзів).

У VIII-IX ст. на основі племінних союзів, відомих за етнополітичною мапою "Повісті минулих літ"¹, формуються територіальні об'єднання - землі-князівства. Політична федерація союзів племен (полян, сіверян, древлян, уличів) відома в історичній літературі як державне утворення Руська земля з центром у Середньому Подніпров'ї. Тогочасний суспільно-політичний устрій мав характер військової демократії. Східнослов'янські племена на території України репрезентовані археологічними культурами типу луки-райковецької, волинцівської, роменської.

Продовжувався перехідний період утвердження сільської територіальної громади-верві з економічно самостійними домогосподарствами та алодіальною приватною земельною власністю. Аграрні відносини характеризували "окняжіння" (одержавлення) земель у межах окремих князівств; розвиток приватно-індивідуального господарства; посилення земельної нерівності, перетворення великої земельної власності на головне багатство; збереження власності громади на орні землі та альєнди. Формувалися відносини особистої залежності та підданства; поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Продовжувався процес формування племінної та військової знаті - вона збагачувалася, привласнюючи значну частину воєнної здобичі, захоплюючи землі громади, стягуючи данину з населення, внаслідок розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Було поширене рабство, що мало яскраво виражені патріархальні ознаки, джерелом його були війни. Рабом міг бути лише іноплеменник.

У сільському господарстві поширилося орне землеробство з двопільною системою. Ремесло було самостійним видом діяльності; формувалися спеціалізовані ремісничі центри. З'явилися укріплені поселення - городища, або протоміста (первісні міста). Вони були адміністративними, воєнними, релігійними центрами племінних князівств та сільськогосподарської округи. Поширювалася реміснича і торговельна господарська діяльність у протомістах.

Торгівлю східнослов'янських племен у наукових працях називали торгівлею "арабського періоду", оскільки вона мала транзитно-посередницький характер між Арабським Сходом і Візантією, а також Північно-Східною Європою. Один із найдавніших торговельних шляхів - "із варяг у греки" - поєднував Балтійське море з Чорним. Головними предметами торгівлі слов'ян були хутро, віск, мед, раби. Ввозили дорогі тканини, книги, вино, столовий посуд з глини, скла та металу, намисто, перли, бронзові фібули, бурштин, зброю, овочі, прянощі.

Вчені вважають, що віче племені розпоряджалося племінним скарбом (зародок казни), куди передавали частину воєнної здобичі, надходжень від мита, судових штрафів, данини. Частина надходжень зосереджувалася у князівській скарбниці, до якої надходила продукція власного господарства князя.

Таким чином, господарство східнослов'янських племен характеризувалося переходом до територіальної громади з приватною земельною власністю та індивідуально-приватним господарством, розвитком ремесла, міст і торгівлі. Почався процес формування феодальних відносин.

Господарство Київської Русі (IX - середина XII ст.).

Пам'ятки економічної думки. "Руська правда"

Київська Русь (Давньоруська цивілізація) - найбільша держава раннього середньовіччя в Європі. В середині XI ст. її територія охоплювала всі східно-слов'янські землі від Чудського, Ладозького та Онезького озер до верхів'їв Волги та Оки, середнього Дніпра, польських і литовських земель. У науковій літературі полеміка щодо рівня феодалізації Київської Русі триває. Важливими джерелами з історії становлення феодальних відносин є правові документи "Руська Правда", "Правда Ярославичів", Статут Володимира Мономаха (1113 р.), що формували так зване "руське право". Вони встановлювали норми права відповідно до канонів християнської релігії. Закріплювали право феодалів на землю і покарання за його порушення, соціальну структуру суспільства, правовий статус різних категорій населення, скасовували окремі положення "звичаєвого права", регулювали організацію вотчинного господарства. Ці документи - важливе джерело дослідження історії Київської Русі.

З утворенням державності процес феодалізації впродовж X ст. пришвидшився. Розвивалася алодіальна власність малої сім'ї на землю. Спадкові володіння, які передавалися у спадок, продавалися та купувалися, мали назву "жизнь" як синонім до західноєвропейського алоду. Більшість учених вважають, що класичний алод у Київській Русі не сформувався. Зберігалася громадсько-селянське землеволодіння. Громада-верв обмежувала розпорядження землею. Продовжувався процес "окняжіння" земель у межах окремих князівств і формування державної власності на землю

в особі удільного князя. Зростала велика приватна земельна власність. Вона формувалася на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права) шляхом захоплення земель громади і селян, колонізації (займання) нових земель та в результаті князівських дарувань дружинникам і знатним людям. Оскільки великих землевласників почали називати боярами, в науковій літературі цей процес отримав назву "обоярювання" земель.

Близько 888 р. князь Володимир провів адміністративно-військову реформу. З метою посилення великокнязівської влади та утвердження верховного права власності великого київського князя на землю було скасовано удільні князівства, державу поділено на землі волості довкола великих міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир на Волині тощо). Великий київський князь надавав князям-намісникам (синам або довіреним особам) землі-волості в управління (на "стіл") на умовах договору вірності (права кормління): виконання адміністративних функцій, несення військової служби, надання фінансової допомоги, стягування податків, частина яких надходила київському князю як верховному власнику землі. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав землю-волость, що була володінням бенефіціального типу. Князі-намісники не мали права передавати волость у спадок, відчужувати її без згоди київського князя, за зраду або непокірність могли бути позбавлені волості. Князі постійно переходили з однієї землі-волості до іншої. У великих містах зберігалася також практика запрошення їх на князівський стіл вічем - органом верховної влади громади у вирішенні державних питань.

Формувалися сеньйорально-васальні відносини. Великий київський князь надавав землі у кормління дружинникам і знатним людям, князі-намісники - своїм дружинникам і місцевій знаті, яка не належала до оточення великого київського князя. Виникла професійна верства службовців: військових та управлінців - великих землевласників. Найвищий соціальний статус мали "земські бояри" і "княжі мужі". Великий київський князь надавав намісникам і великим землевласникам імунітетні права: здійснення функцій державної судової, адміністративної, фінансової влади в межах певної території. Проте рівень імунітетних прав залишається дискусійним питанням серед науковців.

Сформувалася ієрархічна структура землеволодіння, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських васальних відносинах. Вони, порівняно із Західною Європою, мали такі особливості: формувалися повільно впродовж XI-XIII ст., значно пізніше, ніж на Заході; відносини покровительства і служби були нестійкими, нечітко вираженими та не оформленими юридично; феодална драбина була трирівневою: великий київський князь - князі-намісники; великий київський князь - князівські бояри; князі-намісники – земські бояри.

Отже, відносини бенефіціального типу передбачали не право володіння землею, а лише надання владою службовцям з метою управління певними територіями адміністративно-розпорядчих функцій та імунітетних прав, а також права збирання податків з населення (подібно до англійського бокленду). За історичними джерелами, лише в кінці XI - на початку XII ст. почалося надання

боярам землі із селянами. Наприкінці XI ст. після з'їзду князів у Любечі в 1097 р. почався процес формування феодального умовно-спадкового володіння ("Кождо держить отчину свою"), який не встиг завершитися в домонгольський період.

Співіснували такі форми власності на землю: державна (уособлення верховної влади київського князя), колективна, або громадсько-селянська, та приватна феодальна. Склалися такі види великого приватного землеволодіння, як власне князівське, боярське, церковне. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-масток мають назву вотчина. Частина вчених вважає, що вотчина – це лише алодіальне землеволодіння, яке можна було вільно відчужити (купити, продати, передати у спадок).

Після прийняття християнства в 988 р. церква існувала на введenu князем Володимиром десятину - десятю частину князівських данин, прибутків із судових і торговельних мит. Церковне землеволодіння виникло і розвинулося у другій половині XI-XII ст. із пожертвувань князів, вкладів князів, бояр і членів їхніх родин "на помин душі", приватного придбання, заселення пустищ.

У науковій літературі немає єдиної думки щодо селянського землеволодіння та правового становища селян у Київській Русі.

У найраніших історичних джерелах сільське і міське населення називали "люди". В XI ст. з'явилася назва "смерди". Вважається, що було дві групи селян-смердів. Одна - це вільні та економічно самостійні селяни, дрібні власники землі на основі так званого общинного права за умови верховної власності київського князя на землю. Вони платили податки і виконували повинності. Інша група -

це селяни, які з розвитком власне князівського, боярського і церковного землеволодінь та імунітетних прав потрапили в економічно-поземельну та позаекономічну адміністративно-судову залежність від власника землі.

Перетворення вільного населення на феодално залежне відбувалося також шляхом закабалення. Закабалені люди - закупи і рядовичі – вважалися напіввільними та економічно залежними. Рядовичами називали осіб, які уклали ряд - угоду (зміст не відомий) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. Закупи - це люди, які потрапили у боргову залежність на умовах позики грошей чи хліба, наймання, при відпусканні холопа на волю. Закупами могли бути збанкрутілі купці, ремісники, селяни. Вони відробляли боргове зобов'язання в господарстві землевласника, а якщо працювали в сільськогосподарському виробництві, мали наділ землі та вели власне господарство. Залежність закупів передбачала підпорядкування феодалній юрисдикції, обмеження права переходу. За втечу або крадіжку закупа перетворювали на раба. Суспільне становище закупа забезпечувало йому право бути свідком у суді, звертатися зі скаргою на власника. Відома і така категорія населення, як ізгої - люди, які з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, але не ввійшли до іншої (звільнені з рабства, збанкрутілі купці, князі без землі, неосвічені сини священників, селяни без землі). Селяни-ізгої, зберігаючи особисту свободу, ставали поземельно залежними від власника землі.

Таким чином, при формуванні феодалної земельної власності та феодално залежного селянства значення мали ті самі чинники, що

і в Західній Європі: відчуження алоду, переваги великого землеволодіння над дрібним, формування відносин панування і підпорядкування, а всередині панівної верстви - покровительства і служби, надання імунітету. Проте монополія феодалів на землю не сформувалася. Більшість учених вважають, що селяни Київської держави були переважно особисто вільними та економічно самостійними. Не відбувалося масового обезземелення селян і формування їх феодалської залежності.

Стримувальними чинниками феодалізації були значні незаселені та неосвоєні землі, за рахунок яких зростало князівсько-боярське землеволодіння, та сільська громада, що обмежувала право відчуження землі, перерозподіляла між селянами землі, що залишалися в колективному володінні, відповідала за збирання податків і виконання повинностей на основі кругової поруки.

Рабство було економічним укладом. У документах Київської держави для визначення рабства застосовувалися терміни "челядь" і "холопи". Раби перебували в особисто-спадковій залежності від свого власника, були об'єктом купівлі-продажу. Джерелами рабства були полон, самопродаж, одруження з рабинею без домовленості з її власником, посада туїна (управителя без угоди), розтрата чужого майна, неспроможність повернути борги, крадіжка, розбій. Холопу дозволялося укладати торговельні та кредитні угоди, але відповідав за них його власник. Частина холопів працювала у дворі власника слугами, інша - в сільському господарстві. В XI ст. більшість рабів, крім дворових, почали наділяти землею для організації господарства. За становищем раби поступово наближалися до феодалської залежного

селянства. В історичних джерелах термін "челядь" часто використовують для назви всього населення князівсько-боярських і монастирських вотчин.

Організація сільськогосподарського виробництва відбувалася в межах вотчини та селянських господарств.

До вотчин - князівських, боярських, монастирських - територіально належали одне або багато сіл і міст, часто в різних місцевостях, до князівських - також волості. Вотчина була багатогалузевим господарством. Село у сільськогосподарському аспекті охоплювало орні землі, сіножаті, пасовища, угіддя для риболовлі та полювання. Права майорату (успадкування старшим сином) не було, внаслідок цього села подрібнювалися за заповітом при успадкуванні. Вотчина була єдиним майновим комплексом, домен і селянські домогосподарства - головною виробничою ланкою. За "Руською Правдою", переважала натуральна рента, поширеною була примітивна відробіткова рента. Грошова рента згадується в писемних документах з X ст.

Головну роль у сільськогосподарському виробництві відігравало дрібне господарство селян - вільних і феодално залежних - на основі особистої праці. Селянське господарство - подвір'я-дим - залишалося складовою дворища. Розмір індивідуального селянського земельного наділу дорівнював у середньому одному "плугові", що був одиницею оподаткування і становив близько 15 га землі. Існували також невеликі господарства і менша одиниця оподаткування - "рало". Альменди були у спільному користуванні громади. На чолі громади стояли обрані на вічі староста (отаман) і десятники. Громада мала

власний копний суд ("копа" - зібрання громади), контролювала сплату податків і виконання державних повинностей.

Сільське господарство. Було основою економіки Київської держави, орне землеробство - провідною галуззю сільськогосподарського виробництва. У XI-XII ст. дво- і трипільна парові системи переважали практично на всій території. Використовувалися такі знаряддя, як рало, соха і плуг, коси для сінокосів та збирання бобових, лопати, граблі, вила, сокири, ціпи тощо. У XII ст. з'явилися водяні млини.

Вирощували жито, пшеницю, овес, просо, гречку, ячмінь для пивоваріння, з бобових культур - горох, квасолю, сочевицю, боби. В селянському господарстві посіви льону і коноплі були обов'язковими як сировина для виготовлення тканин та олії. Найпоширеніші городні культури - капуста, ріпа, цибуля, часник, мак, гарбузи, дині. Розводили велику (корів, волів) і дрібну рогату худобу, коней, свиней, свійську птицю (курей, качок, гусей). За "Руською Правдою", крадіжка домашніх тварин вважалася одним із найважчих злочинів. Допоміжними були садівництво, бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. Значення продуктів збиральництва - грибів, ягід, диких плодів, горіхів - зростало в неврожайні роки.

Доменіальне господарство у загальноновотчинному відіграло меншу роль, ніж селянське, проте воно визначало прогрес у сільському господарстві, давало більші можливості вдосконалювати знаряддя праці, застосовувати передову на той час агротехніку, вирощувати нові культури тощо.

Міста і ремесла

За археологічними матеріалами вивчено три шляхи утворення міст: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і державний. Міста виникали вздовж водних шляхів, на основі боярських садиб і сіл, центрів міжплемінних союзів, на місці оборонних засік, засновувалися князями. За літописом "Повість минулих літ", нараховують у IX ст. 20 міст, у X - 32 міста, у XI - близько 60 міст. Найбільшими з них були Київ, Чернігів, Переяслав, Любим, Вишгород, Галич, Тербовля тощо.

У науковій літературі зазначається, що міста Київської Русі були складовими князівської та боярської вотчин; проте населення їх було як феодально залежним, так і вільним (бояри, купці, ремісники). Давньоруські міста були адміністративними, культурними і релігійними центрами. Господарство міст охоплювало ремісниче виробництво і торгівлю, однак в умовах натурального господарства та обмеженого попиту на ремісничі товари міста зберігали аграрний характер, оскільки населення займалося сільським господарством.

Промислове виробництво

Формувалось як самостійна сфера господарства, набувши галузевого характеру. Його основними історичними формами були домашня промисловість, ремесло та промисли (діяльність сільського населення з переробки продукції сільського господарства та природних ресурсів). У XI-XII ст. ремесло і промисли перейшли у стадію товарного виробництва, працюючи на продаж. Частка промислового виробництва в господарстві Київської держави була

незначною. Воно обслуговувало здебільшого потреби міського населення, лише окремі вироби мали товарне значення.

Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні, міські. Сільські ремісники виготовляли переважно продукцію для сільськогосподарського виробництва та потреб членів сільської громади. Ремісники-вотчинники – це залежні люди, праця яких була складовою вотчинного господарства. Організаційно-виробничою ланкою міського ремесла була майстерня із майстром, підмайстрами та учнями. Вільні міські ремісники селилися за професійним принципом, утворювали спілки, що називалися дружинами. На відміну від цехів Західної Європи, ці спілки виконували лише військові та культурно-релігійні функції. їх можна вважати зародками ремісничих цехів.

Виокремлювалося понад 60 ремісничих спеціальностей, у тому числі в містах – ковальсько-слюсарна, зброярство, обробка міді, срібла і золота, гончарство, склоробство, виробництво декоративної будівельної кераміки. Споруджували дерев'яні та кам'яні будівлі. У Києві було збудовано кам'яні Десятинну церкву, Успенський і Софіївський собори, Золоті ворота, в Галичі - 20 мурованих церков, серед яких Успенський собор, у Чернігові - Спаський і Борисо-Глібський собори, міст через Дніпро.

Торгівля

Формувалася як самостійна галузь обміну та послуг. Внутрішня торгівля в умовах поширення натурального господарства визначалася потребами обміну сільськогосподарською і ремісничою продукцією. Центрами торгівлі були міста. Формувалася система внутрішніх

ринкових зв'язків спочатку в межах міст і сільськогосподарської округи, потім волостей і князівств. Торгівля часто мала міновий характер. Сформувався стан купців, найчисленнішою групою в якому були дрібні торговці. Організаційні форми внутрішньої торгівлі - базари, торги (спеціалізовані базари) і постійні торгові приміщення. Вони були практично в усіх містах. У великих містах торгівля велася щоденно, в менших - у визначені дні тижня. Починаючи з XII ст., поблизу торгів будували храми, які відали службою мір і маси, збирали мита за користування ними. Загальнодержавне значення мала торгівля збіжжям, металом, сіллю з Прикарпаття. Вироби сільських ремісників збувалися в радіусі 10-15 км, міських - 150-400 км.

Зовнішня торгівля була річковою та караванною, мала посередницько-транзитний і самостійний характер. Визначилися напрямки торгівлі, водні та сухопутні торговельні шляхи. Закордонну торгівлю вели великі купці - "гості". Вони об'єднувалися в торгові корпорації - гільдії, завдання яких полягало у захисті інтересів членів гільдії, контролі за торгівлею, боротьбі із засиллям бояр у містах. Купці й "гості" перебували під охороною князя. На відміну від Західної Європи, активну участь у торговельних операціях брали князі та бояри. В науковій літературі немає висновків щодо формування простого товарного виробництва як економічного укладу.

У X ст. головним напрямом торгівлі був арабський. У XI-XII ст. особливе значення мала торгівля з Візантією, що велася водним шляхом "із варяг у греки" та Західною Європою. Важливими

торговельними шляхами були "соляний" і "залізний", що поєднували Київську Русь з кримським узбережжям Чорного моря і Кавказом.

Зовнішня торгівля мала обмежене значення для економіки Київської держави. Ввозилися предмети розкоші, що забезпечували потреби заможного населення. Вивозили продукти лісових промислів, їх забирали в населення як данину, податки або ренту, а не товар. Продукція сільського господарства не була товаром і не згадується в джерелах як експортна.

Розпочався процес формування фінансово-грошової системи.

Класична грошова система в Київській Русі не склалася. Перші товарні гроші – "скот" (шкіряні гроші – оскільки мірилом вартості була худоба), "кунаи (хутро куниці). "Кунна" грошова система була складною і об'єднувалася лічильною одиницею - гривнею (хутро однієї куниці). В X ст. поширилися візантійські та арабські монети. Наприкінці X ст. грошовою одиницею стала гривна - злиток срібла як грошова та вагова одиниця. Гривна мала різну форму і масу: київська гривна важила 160-196 г срібла, чернігівська - близько 196 г, новгородська - 200 г. Дрібнішими грошовими одиницями були металеві гроші, що зберегли назву "хутрових". За "Руською Правдою", в XII ст. 1 гривна = 20 ногат в 50 резанів = 100 вивериць. Вони функціонували до монголо-татарського нашестя.

Карбування монет почалося за князювання Володимира Великого (980-1015). Це були златники і срібники, котрі не мали практичного значення у внутрішньому обігу. Пізніше Святополк Окаянний (1015-1019) та Ярослав Мудрий (1019-1054) випускали срібну монету довільної маси та розмірні монети - ногати і резани.

Головна роль у грошовому обігу належала західноєвропейським монетам. Гроші виконували майже всі характерні для них функції: засобу обігу та нагромадження, платежу, міри вартості.

Зароджувалися лихварські операції, безпосередню участь у яких брали князі та купці. "Статут про рези" (проценти) 1113 р. визначав максимальну ставку кредиту в 50 %, максимальну суму боргу - 200 % від позиченого. За умови банкрутства купця, право передусім захищало інтереси князя, потім іноземних інвесторів і лише потім торговців* Позики використовували для розвитку торгівлі та видатків на споживання.

Найдавнішою формою податкових зобов'язань перед державою була данина - постійне і регулярне вилучення державою у населення частини його доходів через позаекономічний примус. Збирали данину шляхом "полюддя" - об'їзду князем із дружиною підвладного населення.

У 947 р. княгиня Ольга провела податкову реформу. Було визначено постійні пункти - "становища" для приймання данини, строки сплати та обсяги данини, спеціальних представників князівської адміністрації, їхні адміністративні та судові функції ("устава"). Регламентовано повинності ("уроки") залежного населення: утримання представників княжої адміністрації, надання підвод (повоз), будівництво і ремонт фортець, мостів і доріг, військова повинність (в ополченні).

З розвитком феодальних відносин данина трансформувалась у прямі податки (обов'язкові платежі на користь держави згідно із

законодавством) з населення та феодалну ренту, яку сплачували феодално залежні селяни-смерди на користь землевласника.

Оподатковувалися селянські дими (вчені вважають, що податковою одиницею була земля - "плуг" або "рало"); за сплату податків відповідали дворища на основі кругової поруки. Сплачували данину продуктами лісових промислів, рабами, грішми. Державними доходами київського князя були також торговельне і судове мита, судові збори (віра - грошовий штраф за вбивство, продаж - за інші провини), воєнна здобич, доходи з княжої вотчини, подарунки. Казни в сучасному розумінні не було. Приватні доходи великого князя не були відокремлені від державних.

Лекція 8. Економічний розвиток українських земель в умовах феодалної роздробленості (середина XII - перша половина XIV ст.). Господарство Галицько-Волинської держави

Упродовж середини XII ст. - першої половини XIV ст. розвиток відбувався в умовах феодалної роздробленості - закономірного стану політичної організації феодалного суспільства. Її економічною основою було натуральне господарство. Київська держава роздробилася на самостійні князівства і землі, на території України - Київське, Переяславське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Галицько-Волинське, Тмутараканське князівства. Кожне з них поступово поділилося на дрібніші удільні князівства. Наймогутнішим князівством було Галицько-Волинське (1199-1349), територія якого охоплювала сучасні Західну та Правобережну Україну. Воно поділялося на князівства-землі, останні - на волості.

Упродовж 1239 р. - 60-х років XIV ст. українські землі були під владою монголо-татарської держави Золота Орда. Після приєднання до Литви їх данницька залежність від татар зберігалася до 90-х років XIV ст.

У сучасній історико-економічній літературі існують два погляди на формування на території України зрілої феодальної економіки:

1) упродовж XII - першої половини XIV ст. за часів політичної роздробленості;

2) у часи польсько-литовської доби другої половини XIV-XV ст.

Внаслідок відсутності достатньої історичної інформації в науковій літературі феодальна економіка українських земель періоду феодального роздроблення чітко не змодельована.

Аграрні відносини

Характеризували утвердження, зростання і зміцнення феодальної власності на землю - монопольної, на основі сеньйорально-васальних та ієрархічних відносин. Верховним правителем і власником землі був князь, переважно титулований великим. Удільні князі та бояри володіли землею на умовах феоду - умовно-спадкового володіння. За виконання адміністративно-військової служби князь надавав урядовцям-васалам умовні довічні земельні володіння із селянами - так звані держави (бенефіціального типу). Земля надавалася "до волі господарської", "до живота" або "в отчину". Бояри також надавали частину земельної власності на умовах держави своїм вільним слугам. Зберігалися надання землі на умовах кормління з правом управління та отримання доходів шляхом стягування податей і повинностей з населення. Як результат,

сформувалася верства "служилих людей" - середніх і дрібних земельних власників. У ході міжкнязівських і князівсько-боярських міжусобиць у разі втрати землі сеньйором втрачали землі й бенефіціарії. Джерелами зростання феодального землеволодіння залишалися захоплення земель вільних селянських громад та колонізація неосвоєних територій. Князівсько-боярські земельні володіння зберігали назву "вотчина".

Феодальна ієрархія не мала такого значення, як у Західній Європі. Феодали були могутньою силою: вони боролися з князями за політичну та економічну владу, мали право "від'їзду", могли виступати на боці ворогів великого князя. Розвивався імунітет як юридичне оформлення феодального панування.

Завершилося формування феодально залежного селянства. Селяни-смерди були поземельно, особисто, адміністративно-судово і військово залежні від власника землі (економічна та позаекономічна залежність), сплачували ренту хутром, воском, зерном. Вони зберігали право переходу на інше місце, виконавши визначені обов'язки перед власником землі. Джерела свідчать про працю вільних селян на державних землях перед монголе-та шорською навалою. Вони мали податкові зобов'язання лише перед великим князем.

Особливістю господарства Галицько-Волинського князівства було виокремлення економічно сильної боярської верстви. Значна частина боярства виросла з селян-алодистів. Бояри мали великі спадкові вотчини (землі з селянами, міста) та тимчасові князівські надання - землі-волості на правах кормління. Бояри боролись проти

князівської влади: фактично це була боротьба за доходи від експлуатації феодально залежного селянства. Окремі історики пояснюють могутність бояр відсутністю впливу княжої організуючої сили у процесі феодалізації. На їхню думку, князівський домен почав формуватися лише з XII ст.

Галицько-Волинські князі володіння землею, слугами і боярами пов'язували зі службою та васалітетом, які базувались на середньому та дрібному боярстві, що утворювало дружину, та міському населенні. За літописом, князь Данило Галицький, звільнивши землі від угорців, роздав міста боярам і воєводам.

У системі феодальної експлуатації переважали натуральна рента й повинності: будівництво та ремонт міських укріплень і мостів, утримання князівської дружини тощо.

Міст у домонгольський період нараховувалося майже 300, у них проживало приблизно 13-15 % населення. Найбільше міст було в Київській землі - 80. Міста належали князям і великим боярам, їх населення було феодально залежним. Міста залишалися адміністративними, культурними, церковними, військово-стратегічними центрами князівств і вотчин. В економіці міст переважало сільське господарство. Промислово-ремісничя і торговельна діяльність мала обмежений характер, і, на відміну від Західної Європи, її значення зростало повільно.

Зовнішня торгівля українських земель

Мала самостійний і транзитний характер, відігравала провідну роль у торговельних операціях, її географічна структура не зазнала суттєвих змін. Торгівлю регулювали за митними правилами. У

Галицько-Волинському князівстві митниці були в Холмі, Володимирі, Прешові, Любачеві, Городку і Львові. Спеціальні службовці збирали мито з окремих караванів, коней, залежно від маси, кількості товарів. Стягували ринкове, прикордонне, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торговельне мито тощо. Князь Андрій Юрійович (1308-1323) зменшив мито до одного гроша з коня, а в 1320 р. повністю скасував його для купців польського міста Торуні. Умови міждержавної торгівлі регулювали спеціальні угоди.

Грошова система Галицько-Волинського князівства була адекватною періоду Київської держави. У літописних джерелах знаходимо назви "гривня кун", розмінних частин гривні - монета, гроші й денарій. Можливо, галицько-волинські князі карбували власні монети. Наприкінці XIII ст. з'явився срібний зливочок - карбованець, що дорівнював половині срібної гривні.

Монголе-татарська навала і васальна залежність від монголо-татарської держави Золота Орда зумовили такі негативні наслідки:

о контроль з боку ханської адміністрації, політичну залежність, коли ярлик на княжіння надавав золотоординський хан. Населення платило данину - різні "ординські тягости" (татарщину): поплужне (поземельний податок від плуга), корм (утримання ханських чиновників), ям (надання підвод для ханських чиновників), тамгу (мита), войну (спорядження людей у військо під час походів). Від податків звільнялася церква, обов'язком якої було підтримувати владу хана. Данину, або татарщину, брали хутром, збіжжям, грішми, спочатку ханські баскаки, пізніше - українські князі;

о величезні людські втрати, спричинені масовою загибеллю, полоном і вивезенням населення до Золотої Орди, постійними походами на руські землі, повільне відтворення населення, внаслідок чого Наддніпрянщина залишалася малозаселеною до кінця XVI ст.;

о господарське спустошення багатьох районів, занепад і зникнення окремих ремісничих спеціальностей і технологій, послаблення товарності виробництва. В ювелірній справі втрачено секрет виготовлення перегородчатої емалі, у скловиробництві - скляних браслетів, зменшився асортимент гончарних виробів (у літописах збереглися лише згадки про окремі поселення), повільна відбудова старих міст, зруйнованих ординською навалою. Активною містобудівельною діяльністю займалися Данило Галицький і його брат Василько Романович. Зводилися фортифікаційні споруди, зокрема у Холмі та Львові;

о були перервані торговельні відносини з країнами Сходу;

о почалося економічне відставання від країн Західної Європи.

Господарський розвиток українських земель під владою Польщі та Литви, його відображення в документальних джерелах

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, почався період недержавності українських земель, більшу частину яких (Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля, східну частину Волині) впродовж 1352-1362 рр. приєднало Велике князівство Литовське. Українські землі впродовж 1360- 1394 рр. мали статус удільних князівств-земель на чолі з представниками династії Гедиміновичів. Землі поділяли на повіти, на які князі призначали намісників - державців або старост, що виконували

адміністративні, судові та військові функції. Адміністративна реформа кінця XIV ст. перетворила князівства на намісництва з литовською адміністрацією. Відновлення в середині XV ст. Київського та Волинського князівств було нетривалим. У кінці XV ст. адміністративний устрій охоплював Київське, Волинське, Брацлавське воєводства. Відбулася соціальна стратифікація, юридично уніфікувалися права таких соціальних верств, як шляхта (дрібна шляхта, або зем'яни, пани і пани-князі) та різних груп селянства. З великих феодалів-магнатів складалася великокнязівська рада ("пани-Рада"), за згодою якої великий князь видавав закони і розпорядження.

Галичину і Західну Волинь (Холмську і Белзьку землі) загарбала польська держава - Корона польського королівства. У 30-х роках XV ст. до Корони увійшло Західне Поділля. За адміністративною реформою, були створені Руське (Львівська, Галицька, Перемишльська, Саніцька землі) з Холмщиною, Белзьке з Буським повітом і Подільське воєводства.

Українські землі впродовж майже ста років жили за руським правом. Але привілеями Владислава II Ягайла (Єдльніського у 1430 р. і Краківського у 1432 р.) на руські землі було поширено польське право: польський адміністративний і судовий устрій, шляхетське самоуправління. Руські бояри були зрівняні у правах з польською шляхтою. У кожній землі були запроваджені земський (шляхетський) і гродський (міський) суд, останній також у великих містах. Створені місцеві сеймики шляхти та Люблінський коронний трибунал. Польська колонізація стала важливим чинником впливу на

господарство українських земель. Вона зумовила окатоличення та денаціоналізацію українського населення.

Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина увійшла до складу Молдавського князівства.

Аграрні відносини на українських землях у Польському королівстві

Характеризувалися переходом княжих земель у власність польського короля (ввійшли до королівщини) або польської шляхти. Українські бояри мали підтвердити право на землю та отримати від короля ствердні грамоти. Однією з умов підтвердження власності на землю було прийняття католицької віри. Внаслідок цього бояри втрачали землі, емігрували до Литви. Частина бояр лише частково здобула право на шляхетство, утворивши групу "ходачкової" шляхти, інші стали замковими слугами, навіть селянами.

Руське боярство, не вдовольняючись своїм становищем, ініціювало зрівняння у правах з польською шляхтою. Привілеї короля Владислава II Ягайла в 1430-х роках поширили на галицьке боярство польське право, а на селян - німецьке право. Бояри отримали права польської шляхти: феодальну власність на землю, визначені умови військової служби, самоврядування (набули чинності шляхетські земські суди). Однак у маєтках галицького боярства селяни платили податки з кожного лану більші, ніж польські селяни, існувала також стація - безплатне утримання короля та його двору під час поїздок по країні.

Зростало велике феодальне землеволодіння, насамперед польської шляхти. У львівській землі за період 1440-1480 рр. поляки

стали власниками 2/5 поселень. Зміцнили економічні позиції католицької церкви. Православні священики сплачували податок - один злотий з церкви.

На селян поширилося "німецьке право" (в історіографії - ланова реформа). Були скасовані земельні права дворища, його відповідальність за сплату податків і виконання повинностей селянами, копний суд. Створювалися села з регулярною системою полів. Кожен селянський (кметський) двір отримував у користування лан землі (16,8 га) за трипільною системою, платив фіксовану грошову ренту (чинш) і виконував повинності. У громадах адміністративні та судові функції на основі локаційних грамот виконували старости (війти, солтиси). Вони отримували два лани землі, були звільнені від чиншу або сплачували лише шосту його частину, що стягувалася з населення на користь феодала, право будувати млин або корчму. У горах і передгір'ях, на землях, малопридатних для рільництва, селяни жили на основі "волоського права", сплачуючи натуральну ренту худобою та дичиною.

У другій половині XV ст. на українських землях у складі Польської корони почався розвиток фільваркової системи організації сільського господарства. Перебудова вотчинного господарства була пов'язана з розвитком товарно-грошових відносин у країнах Західної Європи і зростанням ринку сільськогосподарської продукції.

Феодальна залежність селян почала переростати у феодально-кріпосницьку. Загальнопольське законодавство обмежувало свободу їхньої господарської діяльності та переходу, прикріплювало до землі. Термін переходу обмежувався різдвяними святами за умови виплати

власнику землі викупу. Селянин, щоб залишити маєток феодала, мав посадити на свій наділ іншого господаря. Щотижневою стала відробіткова одноденна рента з лану.

Аграрні відносини українських земель у складі Великого Литовського князівства

Ґрунтувалися на сеньйорально-васальних відносинах. Великий князь вважався господарем усієї землі (поділ земель на власність князя (домен) і державні відбувся наприкінці XVI ст.). Феодали володіли землею на основі бенефіцію. Ієрархія сеньйорально-васальних відносин закріплювалася в угодах і присяжних грамотах. Землі надавалися "до волі і ласки господарской" або "до живота". Їх могли передавати у спадок лише з дозволу сеньйора, якщо наступний власник продовжував служити у війську. Таке правило поширювалося на всі види земель - спадкові, куплені, вислужені. Військово-службовий стан (шляхта) утворювали різні соціальні прошарки, що бажали служити у війську князя і могли утримувати себе в період походів.

На українських землях руські феодали зберігали землі, на які були видані князівські грамоти, а вислужені та куплені землі - за умови документального підтвердження. Феодали зобов'язувались служити великому князеві як васали і коритись владі удільного князя. Після ліквідації уділів наприкінці XIV ст. землі на умовах бенефіцію отримували князівські намісники (старости), призначені в землі-намісництва. У свою чергу вони розподіляли землі між старостами повітів, місцевими князями і боярами. В 1432 р. великий князь Сигізмунд I зрівняв у правах українських православних і литовських

феодалів. У 1447 р. польський король і Великий Литовський князь Казимир IV видав привілей, що підтвердив права шляхти на землю, в тому числі українських феодалів. Зросло велике землеволодіння феодалів і церкви.

Панівним типом селянського господарства залишався дим у складі дворища. За майновим і правовим становищем селяни поділялися на різні категорії: данників, тяглових, службових.

Данники, або похожі селяни, вели самостійне господарство на великокнязівській землі, користувалися широкими правами володіння на земельні наділи, могли передавати їх у спадок, дарувати, закладати, однак не могли відчужувати землю без дозволу феодала. Повинності данників обмежувалися натуральним податком. "Тяглові", або "работні", селяни - це колишні закупи і холопи, які вели господарство на надільній землі на основі натуральної ренти або жили у дворі феодала і працювали в доменіальному господарстві. Службові селяни відбували службу, пов'язану з охороною кордонів, займалися ремісництвом, крім виконання спеціальної служби, притягувалися до відробіткової ренти, сплачували натуральну ренту. У феодальних маєтках також використовували працю рабів, так званої "челяді невольної" та "паробків".

У другій половині XV ст. правовий статус селян уніфікувався, вони стали феодально залежними, розпочався процес їх закріпачення. Селян стали називати "дедизними", "отчизними", "панськими". Привілей 1447 р. Казимира IV забороняв феодалам приймати на свої землі "непохожих" селян, визначав останнім покарання за втечу, встановлював право вотчинного суду феодалів. Судебник 1468 р.

остаточно закріпив судову залежність селян від феодала, передбачав страту підбурювачів до втечі або тих, хто виводив селян від власника землі, регулював покарання селян. За розгляд судових справ селяни платили грішми та збіжжям ("повежне", "потюремне", "поколодне"). У 1492 р. земський привілей великого князя Олександра Казимировича підтвердив права феодалів. Селянське господарство перестало бути самостійним суб'єктом господарювання.

Виробничими одиницями феодального маєтку (вотчини, держави) були домен і селянське господарство.

Селянські господарства були головним джерелом доходів вотчини. Селяни вели господарство на надільній землі, мали певну господарську ініціативу. Феодальна залежність охоплювала феодальну ренту та повинності. Грошовий чинш становив 12 грошей у XIV ст. і 24-48 - у XV ст. Натуральна рента у вигляді сільськогосподарських продуктів і виробів домашньої промисловості коштувала 2-3 гроша. Грошові платежі були також пов'язані з судово-адміністративними штрафами. Праця селян у доменіальному господарстві мала характер періодичної, а з кінця XIV ст. - регулярної відробіткової ренти (польові роботи, сінокоси) та виконання повинностей, зокрема гужової, будівництва, збирання ягід, риболовлі тощо.

Сільське господарство, зокрема зернова галузь, залишалося основою економіки українських земель. Почалася народна колонізація степу. Розширилися площі орних земель, поліпшувався обробіток ґрунту. Поширеною системою рільництва було трипілля. Посіви за структурою мали у своєму складі зернові, технічні, бобові,

городні культури. У XIV ст. почали застосовувати добрива. У тваринництві переважало скотарство і пасовищне свинарство. У великих маєтках розвивалося конярство. Важливе значення мали промисли. У XIV ст. в Україні з'явилися перші пасіки, які поступово поширилися в лісостепових і степових районах. У великій кількості заготовляли віск, з якого виробляли свічки.

Феодальне місто

Зросла кількість міст і містечок. Київ і Львів зберігали провідне місце в господарському житті. Впродовж XIV-XV ст. сформувався стан міщан – жителів міста, які користувалися міським правом і володіли нерухомістю. У Галичині, Західній Волині та Західному Поділлі патриціат становили польські та німецькі колоністи, яких у містах була більшість. Проводилася політика національного гноблення українського населення: чинилися перепони в торгівлі, обмежувалося право на окремі види ремісничої діяльності, визначалися для проживання певні частини міста, на них не поширювалося магдебурзьке право.

Міста були складовою феодального маєтку. У польсько-литовський період королю або великому князю належало 20 % міст, церкві та магнатам - 80 %. Мешканці міст були феодально залежними, відробляли ренту та різні повинності: гужову, військову, ремонт замків, вносили плату за шлюб, за право займатися торгівлею та ремеслом.

З розвитком товарно-грошових відносин і зростанням значення промислово-торговельної діяльності в економіці країни міста отримують самоврядування на основі так званого магдебурзького

права (за зразок брали хартію вольностей міста Магдебурга). При наданні магдебурзького права з міст стягувалась певна сума, визначена у привілеї. Населення звільнялось від натуральних повинностей і сплачувало грошові кошти з торгівлі та промислів. Магдебурзьке право на українських землях було обмеженим: міщани відбували численні повинності, державні намісники самовільно втручалися у справи міст, вїйта призначав великий князь чи король. Лише міщани Львова мали право самостійно обирати людину на цю посаду. Особливістю королівських міст була наявність юридик - земель духовних і світських феодалів, не підпорядкованих міській адміністрації та суду. Отже, державна влада виступала на захист інтересів феодалів, а не міст, як це було в Західній Європі.

Промисловість

Продовжувався процес формування галузевого характеру промислової сфери. Зростало значення вільного міського ремесла. Ремісники становили значну частину населення міст. Найбільшими промисловими центрами були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Наприкінці XV ст. у містах було понад 150- 200 ремісничих спеціальностей. Сформувалася цехова система організації ремесла. Перша згадка про ремісничі цехи датується 1386 р., коли була видана цехова грамота для шевців Перемишля.

Впродовж XV ст. цехи поширилися в Україні. У Львові наприкінці XV ст. було 500 ремісників 36 спеціальностей, об'єднаних у 14 цехів.

Причини виникнення, організація та функції, позитивні та негативні характеристики цехів були такими ж, як і в Західній Європі.

Пізнє порівняно із Західною Європою утворення цехів пояснюється феодальним характером українських міст. Особливістю цехової організації в Україні було об'єднання майстрів не тільки за професійною, а й за національною чи релігійною ознакою. Цехи не мали такої самостійності та політичного впливу, як на Заході. З розвитком ремесла відбувалося соціальне розшарування всередині цехової організації. Важке становище підмайстрів і учнів призвело до утворення в XV ст. господи - професійної організації підмайстрів, яка захищала їхні інтереси від утисків цехової верхівки.

Цехові обмеження зумовили появу в містах позацехових ремісників - партачів і перехожих, особливо багато їх було в Наддніпрянській Україні. Партачами ставали селяни-утікачі, сільські ремісники і цехові підмайстри, вони були предтечею вільнонайманих робітників. Такі ремісники жили і працювали переважно в юридиках, не мали права торгувати своїми виробами на міському ринку. У чисельному співвідношенні ця категорія ремісників була невеликою. Ремесло розвивалося також у шляхетських і монастирських, державних маєтках. Держава використовувала працю залежних ремісників на будівництві міст, оборонних споруд, храмів, у суднобудівництві.

Було досягнуто значних успіхів у металургійному та деревообробному виробництві, обробній промисловості, будівельній справі, розвивалися ремесла з виготовлення предметів широкого споживання з дерева, шкіри, тканин і одягу, взуття, виготовлення пряслиць для веретен. Млинарство було монополією феодалів і джерелом значних прибутків. У XIV-XV ст. землі часто надавалися

разом з млинами. Млини були водяними. Крім перемелювання зерна, їх використовували у різних виробництвах - валянні сукна, переробці олійних культур, для залізорудної справи, обробки дерева (тартаки).

Розвивалися торгівля, фінансові та грошово-кредитні відносини.

Значення внутрішньої торгівлі полягало у розвитку товарно-грошових відносин між містом і селом, окремими регіонами українських земель, формуванні місцевих і регіональних територіальних ринків. Обсяги торгівлі визначалися потребами обміну промисловою та сільськогосподарською продукцією, тобто рівнем розвитку міст і ремесла. Організаційними формами торгівлі були крамниці, базари, торги, а з XIV ст. - ярмарки. Суб'єкти торгівлі - міщани, купці, ремісники, феодали і селяни. Базари і торжки обслуговували місцеві ринки. Проведення ярмарків визначали великокнязівські та королівські грамоти. Виникнення та поширення ярмаркової торгівлі свідчило про встановлення внутрішніх економічних зв'язків між регіонами України. Торгівля була роздрібною і оптовою. Укладалися контракти на поставку товарів у великих обсягах. Товарна структура охоплювала аграрну та промислову продукцію. Важливим предметом торгівлі була сіль, що постачалася з Галичини і Північного Причорномор'я. Торговців сіллю називали солениками, а пізніше - чумаками і коломийцями. У XV ст. зросло значення торгівлі зерном.

Зовнішня торгівля на українських землях

Мала три спрямування: західноєвропейське, середземноморське і східне. Центрами як міжнародної, так і транзитної торгівлі були Львів, Луцьк, Київ, Кам'янець.

Товарна структура експортної торгівлі практично не змінилася. Вона охоплювала продукцію лісових промислів і ремесел, рабів. У XV ст. почали вивозити за кордон худобу, зерно, деревину. З європейських країн ввозили італійські та англійські тканини, полотна, залізо, сталь, металеві вироби, зброю, золото, ювелірні та кришталеві вироби, віконне скло, папір, вина, оселедці. Зі Сходу надходили шовкові та парчові тканини, оксамит, саф'ян, килими, коні, зброя, прянощі, барвники, ліки, благовонні масла, фрукти. З Криму та чорноморського узбережжя ввозили сіль. З Росії постачали хутра, металеві та дерев'яні вироби, одяг.

Основні негативні чинники, що впливали на стан торгівлі на українських землях, були такими:

- о велика кількість внутрішніх і прикордонних митних комор, передача митного права відкупникам, що значно збільшувало вартість мита;

- о державна політика Великого князівства Литовського та Польського королівства, які на відміну від країн Західної Європи, забезпечували інтереси магнатів і шляхти, що брали активну участь у торгівлі. Феодали звільнялися від сплати мита, отримували право збирати його у своїх володіннях;

- о польський уряд прагнув монополізувати зовнішню торгівлю України. Українських купців обмежували у праві займатися торгівлею. Вони зазнавали грабежів з боку шляхти, міські жителі громили українські крамниці;

- о окремі міста, торгові та ремісничі корпорації мали спеціальні привілеї, що перешкоджало вільному розвитку торгівлі. Складське

право і шляховий примус зобов'язували купців перевозити товар тільки визначеними шляхами;

о дискримінації з боку королівської адміністрації зазнавали вірменські, єврейські та московські купці. Їх примушували продавати товари за зниженими цінами великими партіями, стягували непомірно високі мита, під різними приводами арештовували і вимагали викупу.

Розвивалися грошово-кредитні відносини.

У XIV-XV ст. на українських землях у грошовому обігу були литовські динарії, чеські, татарські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети, золотоординські дірхеми, але переважав празький грош (3,7 г чистого срібла); 64 гроші становили празьку гривню, що витіснила з ринків Східної Європи інші монети та стала основою польської грошової системи. Краківський монетний двір у 1336 р. почав карбувати грош за взірцем празького. Монетарна реформа Казимира III у 1367р. запровадила лічильну гривню з польських 48 грошів. Внаслідок обезцінення (зменшення кількості срібла) польських грошів у XV ст., поширився угорський дукат (3,5 г чистого золота). У Польщі він отримав назву "червоний злотий".

Розвиток лихварства зумовив появу в XV ст. перших банківсько-торгових домів, які проводили кредитні операції. Кредит надавали під заставу майна. Зародилася іпотечна система (землю приймали в заставу). З'явилися векселі. Процентні ставки були високими (50- 100 %); державне законодавство намагалось їх регулювати.

Для фінансово-податкової системи характерним було становлення постійних податків. У Польському королівстві стягували

прямий земельний податок з селянського лану в розмірі 12 грошів, за Кошицьким привілеєм (1374 р.) - 2 гроші, на українських землях - 4. В XV ст. держава повернулася до старих податкових ставок. Селяни платили земельний податок як складову феодалських платежів. Церковна десятина мала традиційну форму снопової десятини (селянин не міг звозити врожай з поля до її сплати) або стабільного платежу грошми чи продуктами, розміри якого не поступалися чиншу. Стація перетворилася на податок для утримання польського війська. Справлялися податки на млини, корчми, рудники, з людей, які займалися вівчарством, працювали за наймом. Міське населення платило податок з рухомого і нерухомого майна - шос у розмірі 4 % від суми, на яку було оцінено майно. Непрямий податок - акциз - з'явився в 1459 р., ним обкладалися алкогольні напої.

У Великому князівстві Литовському сукупною податковою одиницею було дворище. Головним загальнодержавним щорічним податком був земельний (серебщина, подимщина, воловщина, поголовщина). Селяни виконували державні повинності. Поступово стація стала постійним податком і збиралася грошми. На користь церкви селяни сплачували десятину. В 1447 р. за привілеєм польського короля і великого литовського князя Казимира III шляхетських і міщанських підданих було звільнено від сплати серебщини, гужової повинності, косіння сіна. Серебщина стала тимчасовим податком, розмір якого встановлював великий князь за радою феодалів на утримання війська і підготовку до війни. Цей привілей значно зменшив доходи великого князя і посилив його залежність від феодалів.

Лекція 9. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (кінець XIX - початок XX ст.)

Утвердження ринкових форм господарства в Україні

Загальна характеристика індустріального розвитку економіки України

Розвиток зрілої індустріальної регульованої ринкової економіки в Україні почався в останній третині XIX ст. одночасно з розвитком ринкових відносин у країнах Західної Європи та США. Він відбувався в умовах відсутності власної державності в Україні. Українські землі на той час були складовою економічного простору Російської та Австро-Угорської держав. Економіка України цього періоду в науковій літературі оцінюється як колоніальна.

Східна Україна залишалася територіально поділеною на дев'ять губерній. У 1913 р. на цій території проживало 32,6 млн осіб, з них у селах мешкало понад 27,6 млн, або 85 %, у містах - близько 5 млн осіб, або 15 %.

Галичина (разом із Малопольщею) і Буковина були територіальними автономними краями австрійської частини (всього 17 країв), а Закарпаття - угорської території Австро-Угорської монархії (1867). На території Галичини було 49 політичних повітів, 19 міст і 3689 сіл. Проживало 5,3 млн населення, українців - 71,4 %. Центральну виконавчу владу в Королівстві представляв уряд цісарського королівського намісництва з губернатором у Львові та повітовими старостами. Автономне самоврядування виконував Крайовий сейм і, вибраний ним, Крайовий відділ, повітові ради і

відділи на чолі з маршал ком, ради і уряди з війтом у громадах. На території Буковини було 11 повітів, населення становило 0,8 млн осіб, Закарпаття - 4 округи і 0,84 млн осіб.

Господарство Східної України в 1913 р. оцінюється як аграрно-індустріальне.

У структурі національної економіки зростало значення промисловості. Співвідношення між вартістю валової продукції промисловості та сільського господарства у структурі матеріального виробництва характеризують такі показники (табл. 10.1).

Таблиця 1 Співвідношення між валовою продукцією промисловості й сільського господарства, %

Галузі виробництва	1880 р.	1900 р.	1913 р.
Вартість промислового виробництва	33,4	42,1	48,2
Вартість сільськогосподарського виробництва	66,6	57,9	51,8

У Росії в 1913 р. частка промисловості у вартості продукції матеріального виробництва становила 40 %.

Характерною ознакою економічної динаміки була циклічність. У зв'язку із загальною соціально-економічною відсталістю у Російській імперії світові економічні кризи 1890 р., 1900-1903, 1907-1908 і 1913-1914 рр. були тривалішими та глибшими порівняно з країнами Західної Європи.

Темпи розвитку російської економіки в історико-економічних джерелах вважають вищими, ніж у Великій Британії, Франції та Німеччині. Темпи зростання ВВП упродовж 1900-1913 рр. у

Російській імперії становили 3,7 %, це другий показник серед промислово розвинених країн світу після США (4,6 %). У Росії ВВП збільшився у 1,5 разу, в Німеччині - 1,4, Франції - 1,2, Великій Британії - 1,2 разу. Темпи розвитку російської промисловості в 1890-х і 1909-1913 рр. визначають у 8,8 %.

Інвестиції в українську економіку в 1913 р. становили 465,7 млн рубл. Відбулися зміни у галузевій структурі інвестицій: вкладення у промисловість упродовж 1870-1900 рр. збільшилися з 28,1 до 48,9 %, у сферу обігу - з 13,2 % до 17,1 %, у сільське господарство зменшилися з 58,7 до 37 %. У 1913 р. інвестиції у сільське господарство становили 20 % від загального обсягу.

Іноземні інвестиції становили 1/3 акціонерного капіталу Росії в 1913 р. У 10 найбільших російських банках іноземний капітал досягав 45 %. На частку французького капіталу припадало 33 %, бельгійського - 23, німецького - 14 %. За підрахунками російських учених, щорічні виплати за зовнішніми зобов'язаннями становили 200 млн руб. золотом, а з виплатою процентів із державних кредитів - 600 млн руб.

Понад 25 % усіх іноземних капіталів було вкладено в промисловість України. Так, у металургії іноземцям належало 90 % основного капіталу, у вугільній промисловості - 67 %.

Зміни у соціально-економічних відносинах та організації виробництва пов'язані з розвитком акціонерної власності та акціонерних товариств.

В історії акціонерного засновництва та монополізації найбільше значення мали 1890-ті роки промислового піднесення та економічна

криза 1900-1903 рр. Особливістю процесу акціонування був загальноімперський характер, лише деякі з підприємств виникли з ініціативи української буржуазії. Розвиток акціонерних товариств відбувався в усіх сферах і галузях господарства.

У промисловості Російської імперії в 1861 р. було 128 акціонерних товариств (АТ) з загальним капіталом 256,2 млн руб., у 1893 р. їх налічувалося 643 з капіталом 942,3 млн руб., у 1900 р. - 1369 з капіталом 2402 млн руб., найбільше у вугільній, залізорудній, металургійній, машинобудівній, цукровій та бавовняній галузях. У Києві в 1887 р. було створено акціонерне товариство "Цукровий синдикат", засновниками якого серед російсько-єврейських підприємців були Терещенки як власники 7 заводів.

Акціонерна промисловість України, як і російська загалом, характеризувалася великою прибутковістю. У другій половині 1890-х років норма прибутку на капітал коливалася в межах 11,5-15,6 %, що майже вдвоє перевищувало прибутковість західноєвропейських підприємств. На гірничопромислових фірмах, які використовували систему державних замовлень і митного протекціонізму, прибуток досягав у середньому 50 % на капітал, а дивіденди - 30-40 % на капітал.

Кількість банківських установ у Російській імперії в 1913 р. становила 2393, їх капітали - 7 млрд руб. Сім банків, кожний з основним капіталом понад 20 млн руб., володіли 55 % від основного капіталу всіх банків імперії. Вирішальну роль відігравали Азовсько-Донський (92,5 млн руб.), Петербурзький міжнародний комерційний (79 млн руб.), Російсько-Азійський (78,5 млн руб.) банки, Російський

банк для зовнішньої торгівлі (67,8 млн руб.), Російський торгово-промисловий банк (44,5 млн руб.). Утворилися фінансовий капітал і фінансово-промислові групи (ФПГ). Так, Азовсько-Донський банк контролював підприємства "Продамету", Петербурзький міжнародний - Нікополь-Маріупольське металургійне товариство і Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана.

Формування індустріальної соціальної структури суспільства не завершилося. У 1897 р. у містах проживало 13,6 % населення українських губерній, у 1913 р. - 28 %. У Російській імперії цей показник становив 20,3 %. Урбанізація відбувалась повільніше ніж у країнах Західної Європи.

У 1913 р. в Україні було 3,6 млн вільнонайманих працівників. Робітничий клас формувався повільно. У структурі зайнятості населення промислових робітників було лише 17 %, у сільському господарстві працювало 66,8 %, у сфері обігу - 16,2 % (промислова і торговельна буржуазія, поміщики). У промисловості в 1901 р. працювало 360,2 тис. робітників, у 1916 р. - 812,5 тис.

Швидкий промисловий розвиток зумовив значний приплив населення з Центральної Росії. Наприкінці ХІХ ст. частка росіян серед населення України становила 12 %. Це були здебільшого робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці.

Російське населення переважало у Донецько-Криворізькому регіоні, містах Катеринославської, Херсонської та Київської губерній. Так, у Миколаєві росіян було 66,3 %, а українців - 7,5 %, у Харкові - відповідно 62,8 і 26, в Одесі - 47,4 і 9,2, у Києві - 54,5 і 21 %. У

Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями з великоросійських губерній.

У загальноросійському економічному потенціалі господарство України мало високий рейтинг. У 1913 р. Україна займала 2,5 % території Російської імперії, в ній проживало 17,5 % населення імперії, було 20 % підприємств, які виробляли 24,3 % від загальної вартості продукції, на них працювало 14,5 % усіх робітників. Україна забезпечувала 21 % валового збору зерна.

У світовій економіці роль господарства Російської імперії характеризують такі показники: частка у світовому ВВП становила 9,07 % (США - 23,49 %, Німеччини - 8,52, Великої Британії - 8,65, Франції - 5,91 %), а у світовому промисловому виробництві - 12,73 % (США - 29,45 %, Німеччини - 9,57, Великої Британії - 13,27, Франції - 8,36 %). Однак вартість промислової продукції на душу населення становила 20-30 руб., у США - 300- 400 руб. Перед Першою світовою війною економіка Російської імперії посідала 5-те місце у світі за рівнем індустріального розвитку.

Західна Україна залишалася аграрно-сировинним і збутовим регіоном Австро-Угорської імперії. Перед Першою світовою війною промисловість і банківську систему повністю контролював іноземний, насамперед австро-угорський та німецький, капітал.

Господарство Західної України було аграрним. Інформації щодо структури народного господарства немає. В 1912 р. у Галичині та Малопольщі частка сільського господарства, за даними офіційної статистики, становила 45,7 %. У сільському господарстві було зайнято 93 % самодіяльного населення, у промисловості - 4,3 %,

серед українців - лише 1,4 %. У Закарпатській Україні в промисловості працювало не більш ніж 5 % населення. Аграрне перенаселення перевищувало потреби сільськогосподарського виробництва в 2-3 рази.

У структурі промисловості вартість фабрично-заводської продукції в 1913 р. дорівнювала лише 1/3 вартості всієї продукції. Загальна кількість фабрично-заводських робітників на західноукраїнських землях досягла приблизно 70 тис. Обробна промисловість Західної України на початку ХХ ст. давала лише 1/6 частину національного доходу краю і близько 1/7 суспільного продукту.

Соціально-економічний розвиток характеризувався активним процесом акціонування та монополізації. В 1910 р. на Галичині було 56 акціонерних товариств, Закарпатті та Буковині - 26. У банківській сфері в 1913 р. 7 банків Галичини та 3 банки Буковини володіли 38 % грошових ресурсів усіх банків, без кооперативних. Два банки Галичини (Крайовий і Промисловий) і один банк Буковини (Земельний) контролювали 60 % від вкладів усіх банків цих земель.

Соціальна структура населення відповідала економічній відсталості західноукраїнських земель. Міське населення Західної України в 1880 р. становило 17,1 %, у 1910 р. - 19,8 %. Повільно формувалася національна промислова буржуазія. Поміщики та торговці вкладали гроші у торгівлю, посередництво та спекуляцію.

Розвиток народного господарства України в цей період в науковій літературі характеризується як "наздоганяюча модель", модернізована "згори", якій властиві несистемне використання

науково-технічних досягнень, пріоритетність окремих галузей, збереження багатокладності, соціальні проблеми, активне втручання держави в економічний розвиток.

Важливим чинником розвитку народного господарства України була кооперація.

У Східній Україні її зародження пов'язане з Харківським споживчим кооперативом, статут якого затверджено в 1866 р. Упродовж 1866-1870 рр. засновано 20 споживчих кооперативів. У 1890-х роках - на початку ХХ ст. сформовано систему кооперативів (за російською термінологією - товариществ) та їх союзних організацій. Розвивалися такі види кооперації, як споживча, кредитна, виробнича, сільськогосподарська.

Споживчих кооперативів у 1912 р. в українських губерніях було 2500 (37 % від загальноімперських). Вони об'єднувались у понад 10 повітових і губернських спілок.

Кредитні кооперативи поділялися на ощадно-позикові та кредитні. В 1912 р. їх діяло відповідно 911 і 2479. Ощадно-позикові товариства функціонували на основі паїв і вступних членських внесків, кредитні - державних позик і пожертвуваних сум. Кооперативи були об'єднані в союзні організації, працював Київський кредитний банк "Союзбанк". їх діяльність регулював закон 1895 р.

Виробнича кооперація започаткована з сільськогосподарської артїлі на Херсонщині, заснованої в 1894 р. У 1896 р. таких кооперативів було понад 100. Надалі організовували артїлі ремісничі, робітничі, портових вантажників, інженерів тощо. З 1902 р. їх діяльність визначалася за законом про виробничі кооперативи.

Сільськогосподарська кооперація в Україні почала розвиватися в 1912-1914 рр. У Російській імперії її діяльність регулювали статuti 1897 р. і 1908 р. Загальних даних щодо кількості сільськогосподарських кооперативів в Україні немає. Відомо, що в 1913 р. у Подільській губернії їх налічувалось 21, Київській - 15. Кооперативні організації створювали сільськогосподарські товариства (за російською термінологією - общества), що займалися культурно-просвітницькою діяльністю серед сільських господарів. Це був період обговорення серед науковців і практиків значення кооперації для селянських господарств.

У Західній Україні діяльність кооперативів визначав австрійський закон про заробітково-господарські спілки (кооперативи) 1873 р. Характерною ознакою кооперації на західноукраїнських землях був національний характер. У 1913 р. в Австро-Угорщині діяло 1525 українських кооперативів, або 8,1 % від їхньої загальної кількості. Засновниками та керівниками кооперативів були інтелігенція та сільські священники.

До перших українізованих кооперативів належала кредитна спілка "Віра", яка виникла в 1873 р. у містечку Тисмениця Тлумацького повіту. В 1874 р. польські кооператори створили у Львові Союз заробіткових і господарських товариств, до якого належало 51 кредитний і 7 промислово-торговельних кооперативів з 17175 членами. Серед них були українці. У 1883 р. у Львові на кошти українських заможних міщан і селян організовано кооперативне торговельне підприємство "Народна торгівля", яке вважається першим українським споживчим кооперативом. Напередодні Першої

світової війни до його складу входило 19 філій і понад 831 крамниця. Перед Першою світовою війною в Західній Україні було 38 українських торговельних кооперативів, у тому числі на Галичині та в Малопольщі - 27, на Буковині - 7, Закарпатті - 3. Польських кооперативів було 18, німецьких - 3, єврейських - 7. Вони об'єднували 68 тис. дрібних виробників.

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитного (КСК) - першого західноукраїнського кооперативного союзу. У 1913 р. КСК охоплював 427 кооперативів, його загальний оборот досяг майже 106 млн корон (кор.).

Історія української сільськогосподарської кооперації на Галичині почалася у 1899 р. зі Спілки для господарства і торгівлі у Перемишлі. Пропагандистом і організатором сільськогосподарських кооперативів та їх союзних організацій було сільськогосподарське товариство "Сільський господар" (1898) у Львові. Перший молочарський кооператив засновано в 1904 р. У 1907 р. організовано Крайовий господарсько-молочарський союз у Стрию - технічний і торговельний центр кооперативного молочарства. Він одержував значні дотації від австрійського міністерства сільського господарства і крайових державних установ.

До Першої світової війни було близько 100 молочарських кооперативів, які щорічно переробляли 7 млн літрів молока. В 1911 р. товариство "Сільський господар" заснувало Крайовий союз для вирощування і збуту худоби у Львові, який наприкінці року мав 63 філії та 14 млн кор. в обороті. У цьому ж році торговельний відділ

"Сільського господаря" об'єднався з перемишлянською Спілкою для господарства і торгівлі. У результаті виник Крайовий союз господарсько-торговельних спілок - кооператив з обмеженою відповідальністю, що працював як торговельний синдикат товариства "Сільський господар". У 1912 р. він об'єднував 23 низових кооперативи з капіталом 40,4 тис. кор., величина торговельного обороту дорівнювала 2 041,54 тис. кор.

У 1904 р. згідно із законом про ревізійні союзи кооперативів (1903) утворився Крайовий союз ревізійний (КСР), який об'єднав кооперативні союзи. В 1912 р. йому були підпорядковані 552 кооперативи (з них - 338 кредитних, 47 споживчих, 40 молочарських, 37 для закупівлі та збуту худоби, 33 різних і 67 змішаних). Вони об'єднували понад 180 тис. членів, торговельний оборот становив понад 20 млн кор.

На Галичині працювала так звана "руська" кооперація, керівники якої дотримувалися проросійської орієнтації. В 1909 р. вона об'єднала 100 кооперативів. Державний Крайовий патронат хліборобських спілок був заснований у 1899 р. і мав пропольську орієнтацію. Його членами були 400 українських кооперативів.

На Буковині перший український сільський ощадно-позиковий кооператив виник у 1889 р. У 1896 р. засновано кредитний кооператив у Чернівцях. У 1903 р. у Чернівцях утворено союзна організацію "Селянська каса" - організаційний, ревізійний і фінансовий центр усіх видів української кооперації на Буковині. В 1912 р. "Селянська каса" охопила 174 кооперативи, з них 159 сільських ощадно-позикових спілок, 8 споживчих і 2 молочарських

кооперативи. Перед Першої світовою війною на Буковині було також 26 ощадно-позикових кооперативів, організованих проросійськими діячами.

На Закарпатті українську кооперацію представляли кредитні кооперативи. В 1913 р. їх кількість досягла 206, а їхніх членів налічувалось 51 тис. Вони задовольняли близько 20 % потреб селян у позикових коштах. До Першої світової війни крайового кооперативного союзу не було.

Лекція 10. Розвиток промисловості у Східній та Західній Україні

У Східній Україні відбувалося подальше зростання промислового потенціалу. Якщо в 1869 р. налічувалося 3712 підприємств із вартістю продукції 71,5 млн руб., то в 1897 р. їх було 8003, вартість продукції становила 439,2 млн руб., отже, кількість виробленої ними продукції збільшилась у 2 рази, а вартість - у 6 разів.

Темпи і динаміка розвитку характеризуються швидким зростанням важкої промисловості. У період промислового піднесення (1909-1913) загальна вартість важкої промисловості щорічно зростала на 9 %, а легкої - на 6 %. Відповідно динаміка їх зростання за ці роки становила 175 і 139.

У галузевій структурі промисловості в 1913 р. частка галузей групи "А" збільшилася до 47,1%, а групи "Б" зменшилася до 62,9 %.

Переважали галузі промислового перевороту. Галузі другої НТР не розвивалися. Не було створено верстатобудування. Промислового розвитку були властиві однобічна спеціалізація, непропорційний структурний розвиток. Галузеву структуру промислового виробництва та зайнятості характеризують показники табл. 10.2.

Таблиця 2. Галузева структура промислового виробництва та зайнятості, 1913 р.

Галузі промисловості	Частка у структурі виробництва, %	Частка у структурі зайнятості, %
Добувна	11,3	34
Металургійна	19,4	15,3
Металообробна та машинобудування	11,3	9,5
Електроенергетична	0,4	Немає даних
Хімічна	3,1	Немає даних
Будівельних матеріалів	1,6	Немає даних
Легка, у тому числі: текстильна паперова шкіряна та хутрова	2,6 1,1 0,7 0,8	6,2 Немає даних Немає даних Немає даних
Харчова	43,5	27,7
Інші	6,8	7,3
Промисловість загалом	100	100

За концентрацією виробництва в основних галузях промисловості Україна посіла перше місце в Російській імперії. Індустріальний розвиток характеризувався будівництвом великих підприємств і розширенням діючих виробничих потужностей. У 1912-1913 рр. 78 % від загальної вартості промислової продукції припадало на великі підприємства, 22 % - на дрібні. На підприємствах з кількістю більш ніж 500 робітників працювало понад 44 % від усіх робітників (у Росії - 54 %, США - 33 %). На 42 підприємствах кількість робітників перевищувала 1000 (в 1901 р. таких підприємств було 17). В 1913 р. п'ять металургійних заводів виплавили 55 % чавуну в Україні та 37 % від виробництва в державі. Приблизно на 50 заводах (Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського і Бобринського) із 210 діючих виробляли 60 % цукру в імперії.

Розвивалися такі галузі, як кам'яновугільна, залізорудна, металургійна, машинобудування та металообробка, харчова, винокурна, спиртова, броварна, медоварна, борошномельна, з'явилися лісопильні, швейні, коноплепрядильні, канатні фабрики.

Важливою складовою індустріалізації був розвиток залізничного транспорту. На початку 1890-х років в Україні діяло 9 залізничних (державних і приватних) магістралей. Загальна протяжність їх становила 8,1 тис. км, або 1/5 від усієї залізничної мережі Російської імперії. У першому десятиріччі ХХ ст. темпи будівництва залізниць зменшились майже вдвічі і підвищилися лише напередодні Першої світової війни у зв'язку з промисловим піднесенням. У 1913 р. протяжність залізниць становила 10,9 тис. км (у Росії - 70, 2 тис. км), було перевезено 104 млн т вантажів і 49 млн пасажирів. Половина

вантажообороту припадала на зерно й вугілля, що відображало характер розвитку економіки України.

Визначилися основні промислові райони: Донецько-Придніпровський (вугільно-металургійний), Криворізький (залізорудний), Нікопольський (марганцевий), Південно-Західний (цукровиробничий), два райони машинобудування - Херсонсько-Катеринославський і Києво-Харківський, виробництво яких становило відповідно 8,5 і 6,5 % від загальноросійського. Частку окремих виробництв промисловості України у структурі загальноімперської промисловості характеризують дані табл. 10.3.

Таблиця 3. Частка окремих промислових виробництв України у структурі загальноімперської промисловості

Виробництво	Частка, %	Виробництво	Частка, %
Добувна галузь:	70	Цегла будівельна	18,4
вугілля	5	Цемент	15,1
залізна руда	74,5	Металообробка й машинобудування	20,2
Прокат:	58,1		
сталь	56,7	Харчова галузь	36
чавун	68,6	Цукор	81,5
Машинобудування:	5	Електроенергія	26,6
потяги	39,6	Кокс	100
вагони	17,2		

У Західній Україні промисловість мала кустарно-ремісничий характер. Становлення фабрично-заводської промисловості не

завершилось. Згідно з переписом 1902 р., на Галичині 47,5 % підприємств були ремісничими закладами з одним працівником. Усіма видами промислової діяльності займалося близько 300 тис. осіб, з них фабричні робітники становили 62-63 тис. У 1912 р. фабрично-заводських підприємств було 800: на Галичині - 600 із 40,3 тис. робітників, Буковині - 80, на Закарпатті - 120. На Галичині лише на 169 підприємствах працювало понад 100 робітників. На Закарпатті на 65 підприємствах працювало понад 20 робітників, на 17 з них - понад 100 робітників. На Буковині таке співвідношення становило 66 і 16. У першому десятиріччі ХХ ст. пришвидшився процес концентрації виробництва. Так, у нафтовій промисловості кількість підприємств зменшилася впродовж 1907-1910 рр. з 344 до 254. Найбільші 15 підприємств виробляли 75 % нафти, що видобували на Галичині.

Технічний рівень промисловості залишався низьким. У 1913 р. на Галичині лише 4,9 % підприємств застосовували 5,5 % парових двигунів Австро-Угорщини, в обробній промисловості - менш ніж 3 %. Їх потужність становила понад 6 тис к. с. (одна кінська сила дорівнювала праці 21 робітника). На Буковині в 1913 р. парові двигуни мали 600 підприємств. На підприємствах Закарпаття в 1905-1909 рр. налічувалось усього 128 парових машин проти 119 наприкінці ХІХ ст.

У промисловості переважав іноземний капітал. У 1912 р. усі капітали у промисловості Західної України оцінено в 837,9 млн кор., австро-угорський та іноземний становили 73 %. Він контролював

менш ризикові галузі із забезпеченими прибутками, не охоплював нове будівництво та галузі, конкурентні для Західної Європи.

У структурі промисловості на початку ХХ ст. переважали галузі групи "Б". У загальному обсязі промислової продукції приблизно 62 % виробляла харчова галузь. Її вартість у 1912 р. досягла 45 % від усього сукупного продукту Західної України. Металообробка та машинобудування за кількістю зайнятих перебували на 7-му і 10-му місці серед галузей обробної промисловості.

Почала змінюватися промислова географія Західної України. У Дрогобицько-Бориславському басейні добували нафту, в районі Калуша і Стебника - калійну сіль, на Стрийщині, Самбірщині, Станіславщині, Сколівщині розвивалася лісопильна промисловість.

Розвивалися харчова, нафтодобувна та озокеритнодобувна галузі, гірничо-хімічна, гірничодобувна промисловість нерудних матеріалів, нафтопереробна, скляна, керамічна та будівельна, будівельних матеріалів, хімічна, лісопильна, деревообробна та легка.

Заводське машинобудування та металообробка були практично не розвинені. Працювало 17 заводів як філії великих фірм Австрії, Німеччини, Великої Британії. Підприємства ремонтували залізничні та трамвайні вагони, парокотельне і насосне устаткування, оснащення для харчової, лісопильної та нафтової промисловості, сільськогосподарський інвентар. Основні позиції в цій галузі мав австро-німецький акціонерний капітал.

Розвивалася електроенергетична та електротехнічна промисловість. Напередодні Першої світової війни у Західній Україні працювало 28 електростанцій потужністю 36 млн кВт, або 2,2 % від

виробленої електроенергії в Австро-Угорщині. Найбільшими електростанціями були Львівська, Чернівецька і Бориславська. Перша трамвайна лінія довжиною 5 км була прокладена у Львові в 1894 р.

Працювало 14 підприємств з виробництва електроустаткування. В 1913 р. активи цієї галузі становили 8 млн кор., з них 3/4 контролювали німецькі концерни.

У харчовій промисловості за вартістю продукції перше місце посіла борошномельна галузь. Цукрова галузь практично не розвивалася. На початку ХХ ст. на Галичині не залишилося жодної цукроварні. В 1913 р. почав працювати цукровий завод у галицькому місті Ходорові, заснований на місцевому капіталі. Тут працювало 1200 робітників. На Буковині було два цукрових заводи, на яких працювало до 1400 робітників. У пивоварному та спиртово-горілчаному виробництві в 1902 р. працювало 77 пивоварних заводів, значна частина яких належала акціонерним товариствам з контрольним пакетом австрійських і львівських банків. В 1906 р. виникло перше монопольне об'єднання - Союз сільськогосподарських спиртогорілчаних підприємств, який об'єднав 675 заводів, що виробляли 78 % від усієї продукції на Галичині. Тютюнові підприємства належали державі. їх налічувалося 5 (чотири на Східній Галичині, одне на Закарпатті). Щорічно держава отримувала 20 млн кор. чистого доходу. Західноукраїнські фабрики лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби в тютюнових виробах і переважна частина їх завозилася з центральних районів монархії Габсбургів.

Будівництво залізниць, як і в попередні десятиріччя, вели переважно зі стратегічних міркувань. Упродовж 1870-1910 рр. залізнична мережа на Галичині збільшилася на 1430 км і становила 4120 км. Західноукраїнські землі були гірше забезпечені залізницями, ніж розвинені країни Європи, а також західні провінції Австро-Угорщини. Наприкінці XIX ст. протяжність залізниць на Закарпатті становила 500 км (3,3 % від усіх залізничних ліній Угорщини). Гальмувала розвиток залізничного транспорту залізнично-тарифна політика, що поставила західноукраїнські підприємства в нерівне становище порівняно із австро-угорськими конкурентами.

Лекція 10. Аграрні відносини та стан сільського господарства. Столипінська аграрна реформа, її здійснення в Україні

Розвиток аграрної економіки характеризувався повільним становленням ринкового підприємництва та загостренням соціально-економічних суперечностей. Визначальними були такі процеси:

- о сформувався ринок землі;
- о у структурі землеволодіння зменшилося дворянське і збільшилося селянське, відбувалася концентрація земельної власності;
- о посилювалася майнова диференціація селянства;
- о зростало значення оренди землі в організації господарства;
- о формувалися ринкові підприємницькі господарські структури;
- о швидко розвивалася товарність сільського господарства, зокрема селянського;
- о посилювався кооперативний рух та зростала кількість громадських організацій, що сприяли агроекономічній допомозі населенню;
- о зберігалася традиційна відсталість сільського господарства, яке розвивалося екстенсивно. Аграрна культура залишалася найнижчою в Європі. Світова аграрна криза 1875-1893 рр. погіршила економічне становище сільського господарства, загострила проблему його індустріалізації.

Східна Україна.

На ринку землі впродовж 1863-1902 рр. було продано і куплено

25,6 млн десятин (дес.) землі, переважно дворянської. Купували землю селяни, купці, товариства. Оскільки продаж надільної землі заборонявся, селяни продавали землю на договірній основі як боргові зобов'язання, заповіти, на правах довготермінової оренди. Купівельна вартість десятини землі збільшилася з 56 руб. у 1896 р. до 134 руб. у 1902 р. В Україні земля була дорожчою порівняно з іншими районами Російської імперії.

Відбувався процес зменшення державного і дворянського та збільшення селянського (надільного та приватного) землеволодіння. В 1905 р. земля належала: селянам - 58,5 %, дворянам - 24,5, державі та іншим власникам - 17 %.

Дворянське землеволодіння у структурі приватної земельної власності зменшилася з 83 % у 1877 р. до 64,5 % у 1905 р. Високим був рівень концентрації землі. На початку ХХ ст. налічувалося 32,5 тис. дворян-землевласників, розміри поміщицького маєтку в середньому становили 334 дес. землі. Однак лише 0,87 % дворян (2835 осіб) володіли понад 1 тис. дес. кожний, або 68 % від усієї дворянської землі.

Фінансовий стан поміщицьких маєтків погіршився. Викупні платежі через нестачу коштів держава виплачувала поступово, великі суми було витрачено на покриття дореформеної заборгованості, яка зросла в 1904 р. до 2,1 млрд руб. У 1913 р. у банках було заставлено 75 % приватновласницької, здебільшого поміщицької, землі.

У селянському землекористуванні були надільні, куплені та орендовані землі. В 1905 р. 3,6 млн селянських дворів¹ мали 22,56

млн дес. надільної землі та 6,886 млн дес. купленої. Збільшенню приватної земельної власності сприяла діяльність державного

Селянського земельного банку (1882), через який селяни до 1900 р. купили 25 % від придбаної ними землі.

Селянське землекористування розширювалося за рахунок оренди землі, розміри якої наприкінці XIX ст. досягли 21,3 % від надільного землеволодіння. Понад 90 % орендованої землі було зосереджено у заможних селянських господарствах, які засівали 15-50 дес. У 1890-х роках орендна плата становила приблизно 60 % доходу від землі. Були поширені такі види оренди: підприємницька оренда заможного і частково середнього селянства; суборенда, коли великі орендарі ділянками здавали землю селянам; продовольча (голодна); відробіткова.

У 1905 р. селянському господарству (5-6 осіб) у середньому належало 6,3 десятин. У результаті збільшення кількості сільського населення величина надільної площі на ревізку душу зменшилася з 2,8 дес. у 1861 р. до 1,7 дес. у 1905р. Безземельними були 25 % селянських дворів. Заможні селяни (власники понад 10 га) становили 16 % і володіли 37 % надільної землі та 9/10 від усіх приватновласницьких земель селян.

Ознакою сільського господарства було аграрне перенаселення. Впродовж 1860-1910 рр. сільське населення збільшилось на 86 %, а площа селянських земель - лише на 31 %. Наприкінці XIX ст. із 36 млн населення (з них 27-28 млн українців) сільськогосподарським виробництвом займалися 74,5 % (87,5 % українського). Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн, а промисловість України

потребувала не більш ніж 1 млн осіб. Царський уряд заохочував еміграцію українського селянства за Урал, в Сибір, на Далекий Схід. За 1885-1906 рр. з українських губерній виїхало 0,8 млн осіб.

Організація сільськогосподарського виробництва відбувалася в межах поміщицького та селянського землекористування (за офіційною статистикою господарства до 50 га вважалися селянськими). Склалися два шляхи розвитку: фермерський і відробітковий (в наукових джерелах - американський і прусський). Фермерські господарства розвивалися в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Київській, Подільській, Волинській губерніях. Відробіткова система переважала в Чернігівській губернії, змішана система господарювання - в Полтавській і Харківській.

Селянські господарства переважали в організаційній структурі сільського господарства - приблизно 92 % від загальної кількості господарств у 1905 р. Селянські господарства обробляли 81,5 % посівних площ, їх власністю були 89,5 % усіх коней і 89,8 % великої рогатої худоби. Організація господарства велася на основі громадсько-передільного та подвірного землекористування. Уряд адміністративними заходами зберігав громаду, заборонивши в 1893 р. відчуження вже викуплених надільних земель з метою полегшення управління та забезпечення стабільності податкових зборів. Кругова порука була скасована в 1902 р.

Більшість селянських господарств залишалися натурально-споживчими. За підрахунками земських агрономів, лише господарі, які мали 6-9 дес. орної землі могли розраховувати в урожайний рік

на бездефіцитний бюджет. За рівнем землезабезпечення приблизно 14 % заможних селянських дворів мали потенційні можливості організувати підприємницьке фермерське господарство.

Поміщицькі господарства розвивалися двома шляхами: а) на основі відробіткової системи та здавання землі в оренду; б) фермерським з використанням техніки та найманої праці. На початку ХХ ст. підприємницьких поміщицьких маєтків налічувалося 39,4 % від їх загальної кількості.

Ринковий розвиток сільського господарства потребував вирішення проблеми пришвидшення становлення підприємництва, зокрема селянського. В Російській імперії створено систему державно-громадського сприяння реформуванню аграрної економіки, спрямовану на розвиток сільськогосподарської науки та освіти, надання агрономічної та економічної допомоги господарям. У 1894 р. засновано Міністерство сільського господарства і державного майна, працювали 70 нижчих і 10 середніх сільськогосподарських шкіл, в 1904 р. - 54 дослідні станції. Організаторами масової агрономічної допомоги агровиробникам були державні агрономи, земства та просвітницькі сільськогосподарські товариства. Земства створювали агрономічні організації, проводили сільськогосподарські з'їзди й агрономічні наради. У 1914 р. налічувалося 1020 сільськогосподарських товариств, у тому числі в Полтавській губернії - 305, у Чернігівській - 108, у Харківській - 84. Вони об'єднувалися в губернські товариства: Полтавське (1865), Київське (1876), Харківське (1880), Чернігівське (1886). Товариства сільського господарства визначали

програму агрономічної та економічної праці серед агровиробників, організовували показові заходи, бібліотеки, курси, пункти прокату інвентарю, виставки. При Харківському товаристві сільського господарства створено Комітет сприяння сільськогосподарській кооперації (1914), при Полтавському - кооперативне відділення. Уряд передавав земствам і товариствам 40-78 % від державних видатків на розвиток сільського господарства.

Упродовж 1905-1915 рр. у Російській державі проведено аграрну реформу, яку називають столипінською за ім'ям П.А. Столипіна - міністра внутрішніх справ, голови Комітету міністрів¹. Першим кроком у напрямі реформування земельних відносин був Указ від 4 березня 1906 р. про створення центральної, губернських і повітових землевпорядних комісій. За Законом від 5 жовтня 1906 р. було скасовано права громади щодо обмеження політичних свобод селян, у тому числі місця проживання. Основні положення реформи були викладені в Маніфесті від 3 листопада 1905 р., Указі від 9 листопада 1906 р., Законі від 27 червня 1910р. та Законі про землеустрій від 29 травня 1911 р. Уряд вирішив розв'язати аграрне питання, зберігаючи поміщицьке землеволодіння, конфіскація якого не могла радикально змінити становище селян. Зміст аграрної реформи охоплював такі положення:

1) надільна земля проголошувалася приватною власністю селян. Викупні платежі за землю колишніх поміщицьких, державних та удільних селян з 1 січня 1906 р. зменшували, азі січня 1907 р. - скасовували. Селяни отримували акт на право власності на землю. Землевпорядкувальними роботами займалися державні комісії;

2) реформа землеустрою передбачала, що:

о селянське домогосподарство, яке володіло землею на основі громадсько-передільного права, могло вимагати закріплення надільної землі як приватної власності згідно з ухвалою більшості голосів членів громади. За селянським господарством закріплювали в особисту власність також громадські землі, якими воно користувалося. У власність закріплювали надлишки землі понад норму на одну особу, якщо селянин платив за них громаді викупну ціну, визначену в 1861 р. Там, де не було переділу землі впродовж 24 років, землю у власність закріплювали обов'язково і незалежно від бажання селян, а за надлишки землі не треба було платити взагалі;

о всі домогосподарства отримали право виходу з громади та виділення замість черезсмужних земель одного компактного земельного масиву - відрубку на основі рішення понад 2/3 членів громади. Передбачалося переселення на хутори;

3) організовано кредитну допомогу селянам через Селянський земельний банк, який також отримав право продажу удільних земель селянам;

4) передбачалось переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Політичним оформленням аграрної реформи мала бути реформа місцевого управління, яка скасовувала станово-дворянський принцип місцевої влади. Реформа не була проведена через опір дворян і політичних партій.

Реалізацію аграрної реформи здійснювали Міністерство

сільського господарства і державного майна, Головне управління землеустрою і землеробства (1905), на місцях - губернські та повітові землевпорядні комісії. Активну участь у цьому процесі брали земства. Звернулися з проханням провести землевпорядкування 1,4 млн власників селянських дворів. Роботи були виконані для 70 % цих господарств. Закріпили землю в індивідуальну власність на Правобережжі 48 % селян, на Півдні - 42%, на Лівобережжі - 16,5 % (за іншими даними, відповідно 50,7 %, 34,2 %, 13,8 %). У 1915 р. 443 653 домогосподарства перейшли на хутори та відрубви, в їх власності було 3,228 млн дес.1.

Селянський банк надавав позики селянам для купівлі землі розміром у 95 % від купівельної ціни, під хутори - в розмірі 100 % терміном на 13-55,5 років під 4,5-9,5 % річних. У 1907-1914 рр. 447 131 особа (приблизно 13,9 % від усіх домогосподарств) продали 1304,63 тис. дес. надільної землі. Уряд продавав також удільні землі. Селяни купили в банку майже 1,5 млн дес., з них на Лівобережжі - 39 %, Правобережжі - 31, Півдні - 30 %. Хуторяни і відрубники придбали 88 % землі.

Аграрна реформа збільшила масштаби переселення українських селян. За 1907-1912 рр. виїхало близько 1 млн осіб. Однак багато селян повернулося внаслідок погано організованої переселенської компанії. Так, у 1911 р, в Україну повернулося 68 % переселенців, які виїхали в цьому ж році. В 1914 р. у Сибіру і на Далекому Сході проживало 2 млн українців.

Проведення реформи поєднувалося із заходами щодо організації підприємницького селянського господарства.

Агроекономічну допомогу селянам надавали урядові, земські губернські та дільничі агрономи, сільськогосподарські та економічні з'їзди, наради і бюро, сільськогосподарські товариства та кооперативи. Зросли видатки державного і земських бюджетів на сільське господарство. Якщо державні асигнування на сільське господарство за 1903-1907 рр. становили 20,9 млн руб., то за 1908-1913 рр. - 87,8 млн руб. В Україні губернські земства збільшили кошти, спрямовані на розвиток сільського господарства, з 2,5 млн руб. у 1909 р. до 7,4 млн у 1913 р. Загалом українські губернії в 1913 р. отримали 37,5 % коштів, наданих 47 губернським земствам європейської частини Росії. В 1914 р. в Україні агрономічний персонал становив 1922 спеціалісти. Однак бюджетні кошти земств України на агроекономічні заходи дорівнювали лише 9,3 % від загальної суми. Хоча вони мали найвищий у Російській імперії коефіцієнт асигнувань на агрокультуру.

Підсумки століпінської аграрної реформи:

о остаточно утверджено приватну власність на землю, зокрема селянську. Створено сприятливі умови для зростання приватного селянського землеволодіння. Пришвидшилося майнове розшарування селянства;

о почалася ліквідація земельних зобов'язань громади, що гальмували приватногосподарську діяльність;

о пришвидшився розвиток ринку землі. Малоземельні селяни продавали свої наділи, мігрували в міста, переходили на роботу в промислову, транспортну і торговельну сфери. У Російській імперії землю продали 8,8 % селян;

о поліпшилися умови індустріалізації сільськогосподарського виробництва. Впродовж 1909-1913 рр. продуктивність сільського господарства збільшилася в півтора разу.

Аграрна реформа була складовою ринкової перебудови села при збереженні наявного суспільного устрою.

У 1913 р. в Україні налічувалося 3,5 млн селянських дворів. Майже 60 % від усіх дворів володіли до 3 га посівної землі (бідняки), 21 % - 4-9 га (середняки), 13 % понад 9 га (заможні). Заможні селянські господарства володіли в середньому 30 дес. землі, 30 % селянських коней і виробляли 70 % товарного зерна. Не мали землі 0,5 млн селянських господарств, коней - 1 млн селянських господарств.

Стан аграрного виробництва.

Сільське господарство залишалося основою економіки України. Ефективність праці була в 3 рази менша, ніж у Франції, де селянське землеволодіння також було парцелярним. Середня щорічна валова продукція за 1909-1913 рр. оцінюється приблизно в 2 млрд руб. У галузевій структурі переважало рільництво, його валова вартість досягла 90 % загально-сільськогосподарського. Частка селянських господарств у вартості загального сільськогосподарського виробництва становила 92,6 %, поміщицького - 7,4 %. У першому десятилітті ХХ ст. у сільському господарстві використовували працю 1,5-1,8 млн найманих робітників.

У структурі посівів переважали зернові культури, які займали в 1913 р. 90,5 % від посівних площ. Технічні культури становили 3,8

%, овочі та картопля - 3,8, кормові культури - 2,1 %. Середня врожайність зернових становила 7-10,4 ц/га. Середньорічний валовий збір зернових у 1911 -1915 рр. дорівнював 1,1 млрд пудів.

Механізація сільського господарства лише починалася. Повільно зростала кількість парових молотарок, букерів (три- і чотирилемішних плугів), жаток, сіялок, віялок, культиваторів, парових двигунів (їх в Україні працювало більш ніж 700). При цьому на Лівобережжі машини були тільки у підприємницьких господарствах, 40 % плугів були дерев'яними.

Збільшувалася товарність сільського господарства. За 1909-1913 рр. щорічний показник становив 34,7 %. Селянське господарство виробляло 88 % від усього хліба, та 78,4 % товарного.

Західна Україна. Для аграрних відносин визначальним було зміцнення приватної власності на землю. Земля була товаром, ціна якого постійно збільшувалася. У Галичині 1 га землі в 1901 р. коштував 790 кор., у 1906 р. - 1264 кор.

Велика земельна власність поступово зменшувалася. В 1852-1866 рр. вона становила 44,4 %, у 1912 р. - 37,8 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Іпотечний борг поміщиків за 1869-1910 рр. збільшився втричі і становив 751,3 млн кор.

Землеволодіння українських селян збільшувалося повільно. За законом 1868 р. дозволено вільно відчужувати і ділити між спадкоємцями землю. Як наслідок, відбувався інтенсивний процес розшарування і здрібнення селянських господарств. На початку ХХ ст. лише ті селяни, які володіли понад 9 моргами могли отримувати певний прибуток.

Проблему малоземелля австрійський уряд вирішував парцеляцією великої власності. У Галичині впродовж 1852-1912 рр. роз-парцельовано 275,6 тис. га землі. Українці не мали власного фінансового і технічного центру парцеляції. Засноване в 1907 р. зусиллями керівництва української греко-католицької церкви парцеляційне товариство "Земля" до кінця 1912 р. купило і продало селянам лише 4,5 тис. моргів землі. Українці придбали до 1912 р. лише 38 тис. га, або 13,78% від розпарцельованої землі.

Іпотечна заборгованість селянської власності впродовж другої половини ХІХ ст. - початку ХХ ст. зросла майже вдвічі (в 1910 р. - 629,4 млн кор.). Ліцитація землі (примусовий продаж на аукціоні за борги) була звичним явищем. У 1895 р. за борги продано 655, у 1900 р. - 2017 селянських господарств. У 1905 р. нові борги селян приватним банкам становили 62 млн кор., з них 40 млн кор. - іпотечні. В 1910 р. площа селянських земель, що продали за судовим вироком, дорівнювала 1,3 млн га.

Аграрне перенаселення досягало 1,2 млн осіб. Резерв вільних робочих рук перевищував потреби сільськогосподарського виробництва у 2-3 рази. Еміграція почалася в 70-х роках ХІХ ст. і була спрямована за океан, до Америки. За 1890-1913 рр. емігрувало 700-800 тис. осіб.

Переважала парова система землеробства. На початку ХХ ст. під паром була шоста частина орної землі. Відбувався перехід до багатопільних сівозмін. Зерновими культурами засівали 67,4 % посівних площ. На відміну від Східної України, на Галичині переважав вівсяно-житній напрям, на Буковині та Закарпатті -

вівсяно-кукурудзяний. Пшениця посідала третє місце, її вирощували в поміщицьких маєтках. Тваринництвом переважно займалися селянські господарства, яким належало 82,5 % великої рогатої худоби, 85,7 % коней. Продуктивність худоби була низькою, денна молочність становила 2-3 кг, річна - 600-800 тис. літрів. Городництво і садівництво не мали промислового значення.

Механізація сільського господарства лише починалася. В 1911 р. господарства Галичини та Буковини використовували 14 тис. парових і моторних молотарок, 6 тис. простих молотарок, 220 соломорізок, 0,9 тис. косарок, 1,6 тис. сівалок. Машини застосовували лише 26,5 % поміщицьких господарств.

Товарність сільського господарства зростала повільно. В 1890-х роках зерно вивозили, на початку ХХ ст. Галичина імпортувала з Угорщини щорічно 16 млн пудів зерна. За 1857-1900 рр. споживання хліба на особу зменшилось на 34,5 %. Зерно продавала п'ята частина селян, 80 % селян його докуповували для власних потреб. Експортували велику рогату худобу, свині, продукцію птахівництва.

Внутрішня торгівля в системі ринкових відносин.

Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель

Внутрішній ринок на українських землях був вузьким. Це зумовлювалося збереженням натурального господарства, низькою купівельною спроможністю споживачів, низьким рівнем урбанізації, обмеженістю шляхів сполучення. Головними формами організації внутрішньої торгівлі залишалися періодична (базари, торги, ярмарки) та постійна стаціонарна.

У Східній Україні, за даними офіційної статистики, в 1885 р. торговельну діяльність здійснювали 175,9 тис. осіб, а наприкінці XIX ст. - уже 334,1 тис.

Зростала кількість базарів у сільській місцевості. В 1913 р. в українських губерніях базари працювали в 1 300 містах та інших населених пунктах понад 110 тис. днів. Щоденні торговельні обороти базарів у великих містах становили 1-10 тис. руб., а в селах - від 0,1 до 0,2 тис. руб. Кількість ярмарків продовжувала зростати: в 1904 р. їх налічувалося 5600. Визначилася спеціалізація ярмарків.

Кількість підприємств постійної торгівлі (крамниць, магазинів, складів, шинків) збільшилася до 87 тис. у 1900 р. Зростали обсяги продажу та асортимент товарів. Відбувалися концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової та роздрібною торгівлі дрібних і середніх торговців, будувалися великі універсальні магазини.

Важливою складовою розбудови ринкової інфраструктури були біржі. У 1913 р. в українських губерніях функціонували 12 торговельних бірж із 90 у Російській імперії. Вони поділялися на загальнотоварні та спеціалізовані. Київська цукрова біржа контролювала виробництво та купівлю-продаж цукру України, а також Бессарабії та деяких російських губерній. Київська, Одеська, Єлизаветградська та Миколаївська біржі контролювали операції з купівлі-продажу зерна. Харківська кам'яновугільна та залізоторговельна біржа укладала мільйонні угоди на збут мінерального палива, руди, заліза.

Почав формуватися фондовий ринок. У 1900 р. перша фондова біржа (торгівля цінними паперами та валютою) виникла в Петербурзі.

В 1914 р. в Україні працювали Харківська та Одеська фондові біржі, Київська перебувала в зародковому стані.

Східна Україна залишалася у сфері загальноросійської зовнішньої торгівлі. В 1913 р. частка продукції українських губерній у загальноросійському експорті становила майже 26 %, в імпорті - 11,5 %. Торговельний баланс мав активне сальдо. В 1900 р. він становив 367 млн руб., 1901 р. - 740 млн, 1905 р. - 301 млн руб, упродовж 1909-1914 рр. середньорічний показник дорівнював 319 млн руб. Основними статтями експорту залишалася продукція сільського господарства (85 %), промислова сировина і напівфабрикати становили 15 %. Імпортували в Україну здебільшого текстильні вироби - понад 45 % від загального імпорту. Продукція текстильних підприємств України дорівнювала приблизно 2 % загальноросійського виробництва.

Митна політика російської держави була протекціоністською. Митний тариф 1891 р. затвердив підвищення ставок на руду, кам'яне вугілля, бавовну, льняну пряжу, керосин тощо. Ставка ввізного мита на споживчі товари становила 75 коп. з пуда, сировину та напівфабрикати - 21 коп., готові промислові товари - 32 коп. Надалі ввізне мито продовжувало збільшуватися.

У Західній Україні розвивалися всі форми торгівлі. Щорічно відбувалося понад 6 тис. базарів і торгів. Ярмарки були як універсальні, так і спеціалізовані. Контрактовий ярмарок у Львові (початок січня - початок лютого) наприкінці XIX ст. був перенесений до міста Дубно. Періодична торгівля втрачала своє значення, поступаючись стаціонарній. У Галичині в 1902 р. було 45,5 тис.

стаціонарних магазинів. Найбільшим центром стаціонарної торгівлі був Львів. У селах Галичини, Буковини і Закарпаття місцем постійної торгівлі була корчма.

У 1892 р. у Львові засновано перше акціонерне галицьке торговельне підприємство з капіталом 1 млн кор. Воно торгувало збіжжям та іншою сільськогосподарською продукцією. У перше десятиліття ХХ ст. виникли торговельні монополії з експорту соломи і сіна, худоби, збіжжя, лісу, нафти, спирту. Українські селяни створювали торговельні компанії з торгівлі овочами і фруктами. Наприклад, у Стрийському повіті Львівщини була відома компанія "Бойки Синьовідські", що торгувала фруктами на всіх ринках Галичини.

Розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки західноукраїнських земель. Вони залишалися сировинним регіоном метрополії та ринком збуту готових фабричних виробів. У 1900 р. вартість експорту з Галичини, Малопольщі та Буковини оцінювали в 106 млн кор., у 1912 р. - у 300 млн кор. Сільськогосподарська та харчова продукція становила 24 %, промислова сировина та напівфабрикати - 66 %, промислова продукція - 10 % від вартості експорту. Ввозили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, медикаменти, предмети розкоші. Вивозили зерно і борошно (приблизно 10 т щорічно), насіння, льон, худобу, вовну, шкіру, овчину, сало, щетину, кінський волос, коні, птицю, нафтопродукти, озокерит, ліс, пиломатеріали, продукти сухої перегонки деревини, харчову, а на початку ХХ ст. калійну сіль.

Лекція 11. Фінансова та банківсько-грошова системи на території України

В Україні фінансово-грошові відносини розвивалися як складова загальноросійських і австро-угорських.

У Російській імперії бюджетна політика спрямовувалася на ліквідацію дефіциту, створення міцної фінансової основи для реалізації найважливіших завдань індустріального розвитку. Державний бюджет складався з двох розділів: звичайного і надзвичайного, які зводилися до сумарного. У 1913 р. він збільшився до 3428 млн руб. Місцеві (земські, міські, волосні та сільські) бюджети досягли 640 млн руб. Надходження до бюджету з українських губерній становили приблизно 22 % від загальноросійських. У 1912 р. податкові надходження становили 683 млн руб., а видатки - 377 млн руб.

Надходження до звичайного бюджету становили податки прямі та непрямі, доходи від державного сектору. У структурі доходів їх частка в 1913 р. становила відповідно 8 %, 58 % і 34 %. Прямі податки охоплювали: викупні платежі селян у держбюджет, державний поземельний податок, який платили всі власники землі з 1882 р., промисловий податок (1898), податок з капіталу акціонерних та інших підприємств у розмірі 0,15 % від суми основного капіталу, рентний податок (1885) у формі збору доходів від грошових капіталів, земські податки у місцевий бюджет, земські податки промисловців і торговців. Непрямі податки охоплювали: акцизи, митні доходи, кошти від державної винної монополії, створеної в

1894 р. Частка акцизів у доходах бюджету досягала 47 %. Першим за вартістю податком у системі акцизів був податок на виробництво і торгівлю спиртними напоями - 25 % від доходів бюджету в 1913 р.

Видатки звичайного бюджету мали такі статті: платежі за державним боргом, кошти на утримання імператорського дому та урядових установ, міністерств і головних управлінь. У 1911 р. у загальній сумі видатків боргові платежі становили 25,2 %, військові - 31,7, на утримання двору та держапарату - 25,7, освіту - 8,3, сільське господарство - 3,8, промисловість - 5,3 %.

Доходи надзвичайного бюджету склалися з внутрішніх і зовнішніх позик, надходжень від випуску кредитних білетів. Видаткова частина охоплювала: погашення позик, кошти на будівництво та викуп залізниць і портів, переозброєння армії, ліквідацію наслідків війни, катастроф і неврожаїв.

Державний борг залишався істотною ознакою фінансів Росії. У 1900-1914 рр. становив до 12,7 млрд руб. Зовнішній борг за 1900-1914 рр. збільшився з 3,9 млрд до 5,4 млрд руб. У середині 1880-х рр. Росія за величиною державного боргу посіла третє місце після Франції та Великої Британії, а за виплатою процентів за боргами - друге.

Грошову систему характеризувало створення системи золотомонетного стандарту (золотого монометалізму) в ході грошової реформи 1895-1897 рр.

Грошову реформу започатковано в 1895 р. за дозволом на вільний продаж і купівлю золота Державним банком, а також розмін кредитних білетів на золото. У 1897 р. дозволили вільний обмін

паперових кредитних білетів на золото за наявним курсом. Держбанк отримав право емісії банкнот, які забезпечувалися державним золотим запасом і обмінювалися на золото. Грошовий обіг складався з золотих монет, кредитних білетів, срібної та дрібної мідної монет. Випускали золоті монети вартістю 15 руб. - імперіал, 10 руб. - червінець, 7 руб. 50 коп. - півімперіал і 5 руб. Золотий карбованець містив 0,774 235 г чистого золота. Емісія кредитних білетів не покритих золотом не могла перевищувати 300 млн руб. Кредитні білети випускали вартістю у 500, 100, 25, 10, 5, 3 і 1 руб. Фактично була проведена девальвація рубля. Кредитний рубль був прирівняний до 66,3 коп. золотом, колишній золотий імперіал вартістю 10 руб. - до 15 нових рублів золотом. Реформа зміцнила фінансову кредитну систему, ліквідувала інфляційний паперовий обіг, сприяла зменшенню державного боргу на третину.

Кредитна система мала трирівневу організаційну структуру:

о державні кредитні установи при Міністерстві фінансів. До них належали Державний банк з конторами і відділеннями, державні Дворянський земельний банк і Селянський поземельний банк, Державна комісія погашення боргів;

о приватні кредитні установи: акціонерні комерційні банки, товариства взаємного кредиту, акціонерні земельні банки, поземельні банки, товариства поземельного кредиту, кредитні товариства під заставу нерухомості;

о громадські кредитні установи: міські громадські банки і ломбарди, позиково-ощадні каси волосних і сільських громад, банки дворянського стану, купецькі товариства.

В Україні функціонувало три контори Державного банку - в Києві, Харкові та Одесі, а також 24 відділення. Згідно з новим статутом 1894 р., Державний банк був зберігачем золотого запасу країни, з 1897 р. - центральною емісійною установою.

Відділення Селянського поземельного (1883) і Дворянського земельного (1885) банків діяли в межах територій губернаторств. Після об'єднання в 1889 р. використовується назва Державний земельний банк. Міністр фінансів призначав керуючих банку і відділень, губернатори - членів ради. Банк займався довготерміновим іпотечним кредитом під заставу земельних угідь (8 % річних), приймав вклади (5 % річних), видавав позики для банківських операцій і під поручництво, був органом державного меліоративного кредиту, надавав кошти для експорту сільськогосподарської продукції. Активи банку формувалися за рахунок випуску цінних паперів (державних облігацій під 5,5 %) і коштів від аукціонування (50 %).

Селянський поземельний банк надавав кредити для купівлі землі (до 80-90 % від її вартості) під 7,5-8,5 % річних. Величина позики становила 25 % від вартості прийнятих у заставу земель. Насамперед кредити надавали громадам і сільськогосподарським товариствам, згодом це обмеження було скасовано. Купували землю приватні особи, сільські громади, кооперативи. Позиковий процент Дворянського земельного банку становив 5 %, з 1897 р. - 3,5 %. Позики надавали на основі заставних листів, які реалізували через Державний банк.

Іпотечний довготерміновий кредит надавали також 10 акціонерних земельних банків і міські кредитні товариства.

Комерційних банків у Російській імперії на початку ХХ ст. налічувалося 42 (у країнах Європи їх було сотні). В Україні в останній третині ХІХ ст. засновано 10 комерційних банків, у тому числі Київський приватний комерційний банк (1868), Харківський торговельний (1870), Київський промисловий (1871), Миколаївський комерційний (1872), Одеський дисконтний (1879) та ін. Проте на початку ХХ ст. залишилося лише два українських комерційних банки - Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано Одеський купецький банк, заснований у 1912 р. У системі комерційних банків Російської імперії українські банки посідали незначне місце: в 1913 р. їх основний капітал становив 1,5 % від основного капіталу всіх комерційних банків, 0,5 % від дисконту векселів, 0,6 % від загальних коштів. Переважали філії російських банків, до правлінь яких належали також українські підприємці. Всього в Україні працювали 142 філії комерційних банків (20,9 % від загальної кількості - 672 філії). Кредитна система охоплювала установи малого кредиту, організації приватного банківського промислу, ощадні каси.

Наприкінці ХІХ ст. - на початку ХХ ст. інтенсивно зрощувався банківський капітал з промисловим. Наприклад, Петербурзький міжнародний та Дисконтний банки контролювали українську металургію та вугільну промисловість, Азовсько-Донський банк - підприємства цукрової промисловості.

У Західній Україні до 1892 р. грошовою одиницею був австрійський гульден, що називався золотим ринським (зл, р.) або просто золотим. З 1892 р. грошовою одиницею Австро-Угорщини стала корона (кор.). Гульден залишався в обігу до 1899 р. (1 гульден - 2 коронам). Карбувалися золоті монети вартістю 20 і 10 корон (10 корон = 3,049 г золота) і срібні вартістю 1, 2 і 5 корон. Випускалися також паперові білети вартістю 1, 2, 10, 20, 50, 100, 1000 і 10 000 корон. Австро-угорська корона була в обігу на західноукраїнських землях до 1918 р. Одна корона дорівнювала 0,393 російського рубля.

Бюджет монархії Габсбургів був хронічно дефіцитним. У 1882 р. надходження становили 448,1 млн зл. р. а сума видатків - 485,7 млн зл. р. Отже, дефіцит становив майже 40 млн зл. р. Податкові надходження з Галичини та Малопольщі дорівнювали 43,01 млн зл. р., або 9,56 % від загальнодержавних, у тому числі прямі податки - відповідно 11 млн зл. р., або 5,2 %, з Галичини - відповідно 26,57 млн зл. р., або 5,9 % і 5,22 млн зл. р., або 2,46 % від загальноімперських.

Кредитну систему представляли понад тисячу банківських закладів (банки, ощадні каси, позикові товариства, кредитні кооперативи). На Буковині в 1912 р. було понад 200 кредитних закладів, у тому числі 9 філій австро-угорських і румунських банків, 5 місцевих і понад 180 приватних кредитних установ. На Закарпатті в 1912 р. налічувалося 192 фінансові установи, у тому числі 20 банків, 17 ощадних кас і 155 приватних і кредитних товариств.

Центральною кредитною установою імперії був Австро-Угорський державний емісійний банк. У 1888 р. банк вклав 48 млн кор. у чотири акціонерні банки Галичини і Буковини. Приватні банки

зберігали частину своїх капіталів у його центральному управлінні, конторах і відділеннях.

Важливі економічні позиції займали філії австрійських, угорських і німецьких приватних банків. Найбільшими приватними банками були польські банки: Галицький акціонерний іпотечний банк у Львові (1868 р.), Галицький акціонерний банк торгівлі та промисловості (1869), Банк Крайовий у Львові (1882), Буковинський крайовий банк (1892).

Значну роль відігравали українські кредитні установи. В 1909 р. засновано Український акціонерний земельний іпотечний банк у Львові з капіталом в 1 млн кор. Його акціонерами були українські землевласники, торговці та промисловці. Банк проводив довготермінові (10, 5-50 років) кредитні операції під заставу землі та нерухомості, випускав векселі, був основним джерелом кредиту для західноукраїнських торговельних і промислових підприємств, кооперативних установ. У 1913 р. іпотечні позики становили 64 % від усіх кредитів банку. Селянські господарства могли брати кредити на суму понад 400 кор. Промисловий банк у Львові був заснований у 1909 р. з акціонерним капіталом у 10 млн кор. Крайовий сейм і підприємці зобов'язалися викупити 20 % акцій, а 80 % капіталу повинен був оплатити Австро-Угорський банк.

Ощадних кас було небагато: 52 на Галичині та 17 на Закарпатті, їх загальні грошові ресурси в 1912 р. становили 358 млн кор. Це дало змогу кредитувати сільське господарство, промисловість і торгівлю, надавати позики під товари і нерухомість.

Після впровадження в 1873 р. закону про господарські спілки (кооперативи) на Галичині почали створювати громадські позикові каси (в 1893 р. їх було 3350 з капіталом 5,1 млн зл. р.), повітові каси, каси ощадності, задаткові товариства. Серед їх членів було багато українців. Діяльність української кредитної кооперації об'єднував Крайовий союз кредитний.

На Галичині діяли 24 страхові компанії. Найвідомішою українською страховою компанією була компанія "Дністер" (1892). У 1912 р. вона реалізувала 272 поліси, чистий прибуток становив 0,5 млн кор.

Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів

У 90-х роках ХІХ - на початку ХХ ст. в Україні поширилися ідеї неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Започаткувала суб'єктивно-психологічний напрям політичної економії в Україні київська економічна школа, основоположником якої був М. Бунге, а його наступником на межі століть став Д. Піхно, професор політичної економії Київського університету. На початку ХХ ст. в Україні найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях були Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

У працях Дмитра Піхна (1853-1913) "Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності" (1886), "Основи політичної економії" (1890) та ін. розвивалися уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності та ціни, основні засади теорії попиту та пропозиції. Він

досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Роман Орженцький

(1863-1923) у працях "Корисність і ціна: політико-економічний нарис" (1895), "Вчення про цінність у класиків та кантоністів" (1896), "Основні закони цінності та їх практичне значення" (1904), "До питання про природу психологічних явищ і методів їх дослідження" (1914) аналізував:

- о теорію граничної корисності фундаторів австрійської економічної школи К. Менгера, Ф. Візера і Б. Бем-Баверка. Дав історико-філософське трактування й обґрунтування психологічного напрямку в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії;

- о поділ благ на споживчі та продуктивні, до наукового обігу ввів поняття "об'єктивна оцінка ціни", або "розцінки", поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами на виробництво благ;

- о цінність і ціну як продукт суб'єктивної оцінки виробників і споживачів та результат дії об'єктивних соціальних факторів, у тому числі обмеженості ресурсів. Наголошував, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда, в результаті цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Олександр Білімович

(1876-1963) продовжував традиції київської суб'єктивно-психологічної школи в політичній економії, розвиваючи та

пропагуючи ідеї австрійської школи граничної корисності. У працях "До питання про розцінку господарських благ" (1914), "Соціальна теорія розподілу" (1916) вчений оцінював ідеї австрійської школи граничної корисності як аргументоване заперечення висновків марксистського економічного вчення щодо поглядів на трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну "експлуатацію" та ін. Він пов'язав психологічну теорію цінності з потребами, з яких виводив величину господарської цінності благ, запропонував власну їх класифікацію. Цінність розглядав як продукт суб'єктивних оцінок людей, а її величину визначав інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. О. Білімович розвивав ординалістський підхід до оцінки граничної корисності, доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію "зумовленої" вартості. Він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів, або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен з факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій австрійської школи український економіст розглядав прибуток, який визначав як різницю між оцінками теперішніх (заробітної плати, споживчих та продуктивних благ) і майбутніх благ (праці та капіталу), тобто як результат очікувань капіталу. Зауважував, що рівень заробітної плати та прибутку залежить від граничної продуктивності праці та капіталу.

О. Білімовича вважають зачинателем "математично?" течії українського маржиналізму. Він проаналізував переваги і недоліки

застосування математичних методів в економічних дослідженнях, розробив найкращу математичну інтерпретацію економічної таблиці Ф. Кене і ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Всесвітньо визнаним українським економістом-теоретиком є Михайло Туган-Барановський (1865-1919). У працях "Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності" (1890), "Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя" (магістерська дисертація, 1894), «Російська фабрика в минулому та сьогодні» (докторська дисертація, 1899), "Теоретичні основи марксизму" (1905), "Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку" (1906), "Нариси з новітньої історії політичної економії", "Соціальна теорія розподілу" (1913), "Соціалізм як позитивне вчення" (1917), "Соціальні основи кооперації" (1916) вчений розробив економічні теорії психологічної цінності, економічних циклів, соціальну теорію розподілу, кооперації та ін.

У психологічній теорії цінності М. Туган-Барановський стверджував, що теорія граничної корисності австрійської школи є підтвердженням теорії трудової вартості, а протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблеми цінності: об'єктивному Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному К. Менгера. Обидва принципи оцінки цінності узгоджуються між собою, оскільки на величину вартості впливають як об'єктивні фактори (затрати праці), так і суб'єктивні (корисності благ). Вчений сформулював закон, або теорему цінності, згідно з якою граничні корисності господарських

благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям.

В інвестиційній теорії економічних циклів М. Туган-Барановський:

о досліджував причини циклічності та економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринковій економіці;

о довів некоректність теорії економічних криз французького економіста Ж.Ш. Сісмонді, який їх причиною називав "недоспоживання" виробленого продукту, що обмежувало можливості розширеного відтворення. Визнавав справедливість теорії ринків Ж.Б. Сея та висновків Д. Рікардо щодо можливостей зростання капіталістичного виробництва;

о наголошував, що ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком. За допомогою схем відтворення довів можливість розширення суспільного виробництва за одночасного скорочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між сукупною пропозицією і сукупним попитом. Обґрунтував ідею, що економічні кризи зумовлені періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу, є об'єктивною закономірністю розвитку світового господарства. Циклічний розвиток економіки охоплює три фази: піднесення промисловості, власне кризу та промисловий застій, оскільки межа між поживанням і піднесенням умовна;

о стверджував, що внутрішнім рушієм економічних коливань та економічної активності є рух інвестицій. Існує можливість невикористання частини доходів для закупівлі товарів або

інвестування виробництва, тому частина заощаджень не перетворюється в інвестиції. У свою чергу, обсяг інвестицій залежить від обсягу кредиту грошового капіталу. Обмеженість банківських ресурсів, їх непропорційне розміщення між різними сферами економіки звужує інвестиційні можливості, що й породжує економічні кризи. Циклічні коливання, зміна періодів піднесення і спаду відбуваються спочатку в галузях, що виробляють засоби виробництва, потім в обробних і добувних, зрештою, у галузях, які виробляють предмети споживання.

Отже, збільшення або зменшення інвестицій у галузі засобів виробництва викликає мультиплікаційний ефект зростання чи спаду економічної активності в усіх галузях.

Інвестиційна теорія циклів М. Тугана-Барановського започаткувала якісно новий етап у дослідженні проблеми циклічності - сучасну теорію економічної кон'юнктури. Він передбачив економічні кризи 1901 р. у Німеччині, 1907 р. у США, а також кризу 1914- 1915 рр. Ідеї українського економіста використовували такі провідні теоретики, як А. Пігу, Р. Хоутрі, Дж.М. Кейнс, Дж. Хікс та ін., вони були покладені в основу вчення про циклічність економічного розвитку та "довгі хвилі кон'юнктури" російського економіста М. Кондратьєва. Ідею мультиплікації інвестицій використав Дж.М. Кейнс у загальній теорії зайнятості та макроекономічної рівноваги.

Маржинальні відкриття Євгена Слуцького

(1880-1948), який є фундатором математичної теорії споживання, обґрунтовано у працях "Теорія граничної корисності" (1910), "До теорії балансу бюджету споживача" (1915)¹.

Посилаючись на поняття корисності В. Парето і застосувавши складний математичний апарат, Є. Слуцький розвинув власне розуміння функції корисності. Наголошував на необхідності взаємозв'язку економічного та психологічного пояснення корисності. На його думку, корисність будь-якого поєднання благ - це величина, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється кращим для конкретного індивіда. Розглянув блага насичувальні, гранична корисність яких знижується зі збільшенням їхньої кількості, та не насичувальні, гранична корисність яких у тих самих умовах збільшується. Вивів закон попиту, згідно з яким попит на благо, відносно необхідне, завжди нормальний: збільшується, якщо ціни падають, а попит на благо відносно не необхідне, може бути аномальним: збільшуватися зі зростанням ціни і зменшуватися з її зниженням².

Є. Слуцький ввів поняття компенсованої зміни ціни, коли збільшення цін відбувається разом із зростанням доходів. На противагу кардиналістській концепції оцінки поведінки споживача, що виходила з можливості суб'єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага, вчений у теорії бюджету споживача запропонував дослідження величини функції корисності та функції попиту залежно від динаміки цін і зміни доходів споживача. Ідеї Є. Слуцького стали основоположними

в розвитку сучасної ординалістської версії споживацької поведінки та сучасної теорії попиту. Український вчений є фундатором основного рівня вартості, що показує вплив зміни ціни товару X на попит індивіда на інший товар, так званих ефекту доходу та відповідно ефекту заміщення (ефекту Слуцького).

Проведений аналіз свідчить, що українська суб'єктивно-психологічна школа маржиналізму, а особливо її математичний напрям, не тільки популяризувала неокласичні ідеї, але зробила свій внесок в її розвиток.

Одним із засновників економетрії був Павло Чомпа, який у 1910 р. видрукував працю "Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії". Було запропоновано нову теорію складання балансів, побудовану на теорії цінності.

Дослідження проблем становлення й розвитку ринкового господарства

Важливими складовими дослідження українських вчених були проблеми ефективного регулювання ринкової економіки, процеси акціонування та монополізації, фінансових відносин, державного регулювання господарського життя.

Ринок як комплексне системне утворення

Досліджували В. Желєзнов, М. Туган-Барановський, М. Соболев, С. Булгаков. Так, Володимир Желєзнов (1869-1933) зазначав, що ринок - це необхідний елемент будь-якої господарської системи, на основі функціонування якого реально визначається сукупність суспільних потреб, забезпечується еквівалентність процесів обміну та рівноважний стан економічної системи загалом.

Розглядав три варіанти ринкової ситуації: ринок вільної конкуренції, монополізований ринок і регульований ринок (через митні бар'єри і тарифи). М. Туган-Барановський зауважував, що ринок є центральною силою, що керує капіталістичним господарством, відіграє вирішальну роль у господарському розвитку. Він висловив думку, що капіталістичне виробництво спроможне створити для себе достатній ринок самостійно, вирішуючи проблему реалізації шляхом пропорційного розподілу між галузями суспільного виробництва.

Українські економісти відійшли від ідеї загальної економічної рівноваги, доводили, що ринкове господарство не має досконалих регуляторів у сфері нагромадження та розподілу. Теоретично ринок прагне до рівноваги як ідеалу, але реальний розвиток відбувається через регулярне чергування економічних піднесенень з депресіями і кризами надвиробництва. Як наслідок, рівноважний стан є окремим випадком в еволюції капіталістичного циклу, початковим станом економічної динаміки. Таке бачення економічного розвитку стало основою формування теорії криз і кон'юнктурних коливань економіки.

М. Туган-Барановський розробив соціальну теорію розподілу, в якій доводив, що трактування К. Марксом категорій "робоча сила", "заробітна плата" і "капітал", теорія капіталістичного нагромадження та зубожіння пролетаріату не відповідають дійсності. Він визначив два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: 1) зростання продуктивної сили праці як економічний, або об'єктивний, фактор; 2) соціальна сила робітничого класу як соціальний, або суб'єктивний, фактор. Зростання продуктивної сили праці, на його

думку, є основним, оскільки підвищення продуктивності праці забезпечується науково-технічним прогресом, веде до збільшення національного доходу та частки працівників у ньому. Соціальний фактор - це сила робітничого класу і діяльність профспілок, спрямована на захист його інтересів, що визначає конкретний рівень заробітної плати, формує стійку тенденцію до підвищення. Прибуток розглядав як нетрудовий дохід від власності на засоби виробництва, трудовим доходом вважав заробітну плату.

М. Туган-Барановський зробив висновок, що теорія розподілу ґрунтується на боротьбі основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Величина частки кожного із класів залежить як від загального обсягу національного доходу, так і від їх соціальної сили. Водночас у зростанні сукупного продукту і підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, оскільки це збільшує загальні доходи. Тому в суспільстві, на думку українського вченого, виникає "гармонія соціальних інтересів".

Актуальності в теоретичному та практичному плані набуло вивчення процесів акціонування та монополізації економіки.

Українські вчені Володимир Желєзнов, Петро Фомін (1873-1930), Іван Янжул (1846-1914), Михайло Соболев виокремлювали такі причини виникнення монопольних об'єднань: зміна співвідношення між обсягами використання обігового та основного капіталу на користь останнього, що посилює процес концентрації; існування високих митних бар'єрів, які штучно обмежують конкуренцію на внутрішньому ринку; несумлінна конкуренція, зниження цін конкурентами, значне підвищення витрат виробництва.

П. Фомін визначив три типи монополій: природна монополія, що існує на ринку товарів, юридична монополія, що запроваджується державою, договірна монополія, яка є найменш стійкою.

Важливим науковим аспектом був пошук оптимальної політики держави щодо синдикатів і трестів як форм монопольних об'єднань. М. Туган-Барановський аналізував таку політику як "сукупність заходів, за допомогою яких урядова влада прагне безпосередньо впливати на промислові консолідації". Він доводив, що в результаті утворення монополій споживачі обкладаються своєю даниною, тому завданням держави є усунення шкідливого впливу монополій на економіку, обмеження їх діяльності. У теоретичному плані було розроблено два підходи до регулювання діяльності монополій. Одні вчені виступали за адміністративні заходи, спрямовані на обмеження прибутків монополій та їх можливостей здійснювати поділ ринків і встановлювати монопольно високі ціни. Інша група вчених визнавала об'єктивність процесу монополізації, пропонувала його вивчати та боротися лише з негативними наслідками діяльності монополістичних об'єднань (вплив на процеси ціноутворення з метою підвищення або зниження ціни залежно від цілей). Для цього потрібно забезпечити гласність в їх діяльності, створювати монопольні контрорганізації, сприяти конкуренції з боку державних підприємств, вимагати опублікування періодичних звітів.

Дослідження підприємництва відбувалося в руслі класичних підходів.

Українські вчені вважали, що підприємець організовує та планує виробництво з метою поширення суспільного виробництва та

суспільного багатства. За умов монополізації економіки посилювався процес розмежування власності на капітал-власність і капітал-функцію, власники капіталу втрачали право управляти підприємствами.

Микола Яснопольський (1846-1920) є засновником першої у світі школи територіальної фінансової економетрії. У своїй концепції вчений сформулював положення, що проведення фінансової політики залежить від просторових культурно-економічних умов, економічна наука має досліджувати фінансову продуктивність територій, їх доходи і видатки. Зроблено висновок про значення самоуправління територій щодо вирівнювання доходів і витрат. Місцеві фінанси необхідно спрямовувати на розвиток освіти, охорони здоров'я населення, шляхів сполучення.

Аналіз соціально-економічних відносин у працях українських вчених поєднувався з ідеями формування нового суспільного устрою.

Так, М. Туган-Барановський до кінця життя залишався соціалістом реформаторського спрямування. Майбутнє ідеальне суспільство він розглядав як соціалізм у вузькому розумінні і комунізм. У першому випадку - це система грошового господарства, в якій виокремлював: соціалізм державний, синдикальний (синдикати - профспілки, тобто йдеться про управління виробництвом профспілками), комунальний (комуна - община на основі самоврядування), анархічний (без політичної влади, з громадським самоврядуванням); у другому - система натурального господарства: комунізм державний, синдикальний, комунальний та анархічний.

Кінцевим соціальним ідеалом М. Тугана-Барановського був анархічний комунізм - лад вільних людей без експлуатації найманої праці. Таке суспільство він розглядав як мету, до якої потрібно прагнути та рухатися послідовно і яка, можливо, ніколи не буде досягнута. Тому для найближчого майбутнього доцільним є досягнення соціалізму з рисами державної або синдикальної системи. Соціалізм, на думку вченого, є примиренням "двох протилежних начал - свободи особи та панування спільноти", господарською системою найвищої продуктивності праці, забезпечення природного права людини на свободу. Він заперечував революційне насильство як засіб досягнення соціалізму. Стосовно конкретних перспектив соціалістичних перетворень у Росії стверджував, що в сучасній Росії, яка до соціалізму ще безумовно не дозріла, соціалізм, який прийде на зміну нерозвиненому капіталізму, приречений на жорстоку диктатуру та злидні.

В останніх працях М. Туган-Барановський обґрунтовував переваги централізованого планового керівництва господарством у поєднанні зі свободою кооперативної форми організації виробництва. За цими уявленнями, держава стає власником і верховним розпорядником усіх суспільних "капітальних благ", передаючи їх частину в тимчасове користування трудових кооперативів. Останні повинні постачати в державні фонди певну кількість виробленого продукту, а решту використовувати для задоволення власних потреб і з метою розвитку.

З позицій революційного демократа розглядав соціально-економічні проблеми Галичини доктор юриспруденції, економіст,

історик, філософ та публіцист Остап Терлецький (1850-1902). Головне, на його думку, економічне питання - аграрне - потрібно вирішувати революційним шляхом. Водночас вважав за можливе та доцільне й за умов панівного устрою створювати господарства на ґрунті громадської власності на землю.

Змальовуючи капіталізм як експлуаторський спосіб виробництва, О. Терлецький аналізував такі його категорії, як "приватна власність", "анархія виробництва", "конкуренція", "безробіття", "заробітна плата" та ін. Майбутнє людства він пов'язував із соціалізмом, водночас вважаючи, що Галичина не дозріла до революційного вибуху, оскільки розвиток капіталізму тут ще не загострив до краю антагонізм між багатими і бідними. Однак цей процес у Галичині вже розпочався і відбувається швидко, тому своє завдання О. Терлецький вбачав у роз'ясненні робітникам і селянам їх жалюгідного становища безжально експлуатованих мас.

Михайло Павлик (1853-1915) - письменник, поет і публіцист, за поглядами соціаліст, вважав себе захисником "робітничого народу" Галичини. У своїх працях обґрунтовував необхідність знищення експлуаторського капіталістичного ладу та його заміни соціалістичним, основою якого є соціалістична економіка з колективною власністю громадян і колективним господарюванням. Перехід до соціалізму можливий еволюційним шляхом через розвиток свідомості та розуму людей. Усі розумні люди, наголошував М. Павлик, повинні прагнути до соціалізму, переваги якого очевидні.

Лекція 12. Аграрні проблеми та ідеї кооперації в українській економічній думці

Відомими дослідниками аграрної проблематики були представники ліберального народництва. Павло Чубинський (1839-1884) закликав до державної підтримки селянства та надання йому кредитів на пільгових умовах, організації ощадно-позикових товариств, вільної міграції робочої сили, розвитку кустарних промислів для створення нових робочих місць.

Петро Червінський (1849-1931) обґрунтовував самобутній характер економічного розвитку Росії та України. Економічний розвиток характеризував як перехід від "особистого натурального господарства" (поділяв його на патріархальне, рабське і кріпосне) до великого технічно вдосконаленого товарного виробництва. У поєднанні "корінних основ" російського господарського ладу зі "здоровою основою європейської цивілізації" П. Червінський вбачав найвищий гідніший господарський устрій і своєрідність вітчизняного шляху економічного розвитку.

Микола Левитський (1859-1936) був теоретиком і практиком кооперативного руху в Україні. Він заперечував прогресивну роль капіталізму, ознаки його розвитку в Росії вважав штучним явищем. Капіталізові протиставляв дрібне натуральне господарство селян і ремісників та різні форми кооперативного господарства, яке вважав найбільш доцільним за умов України. На основі ідей його "Артільного договору", в якому теоретично обґрунтовано артільне виробництво у сільському господарстві та його організаційні засади,

тільки протягом 1894-1896 рр. на Півдні України було організовано 85 кооперативних спілок.

В економічній літературі перспективи аграрного розвитку в ринкових умовах пов'язували з аграрною політикою.

Її визначали як систему державних заходів, змістом яких було регулювання економічних відносин сільського господарства, завданням - сприяння зростанню продуктивних сил сільського господарства та економічного добробуту сільського населення за певної економічної кон'юнктури. Аграрну політику розглядали як єдність агрономічної та економічної політики з метою технічно-технологічного й організаційно-економічного вдосконалення сільського господарства, переходу до інтенсивних методів господарювання. Як самостійна наука сформувалася аграрна теорія, впродовж 1911-1913 рр. - теоретичний напрям, що отримав назву організаційно-виробнича школа¹ і займався проблемами організації (інтенсифікації) селянських господарств (теорія сімейно-трудового господарства). Предметом аналізу стало питання переваг і можливостей селянського господарства в підприємницькій економіці з урахуванням реального досвіду європейської аграрної політики та теорії. В останні роки XIX - на початку XX ст. в економічній аграрній науці теорія трудового сімейного селянського господарства стала провідною.

Представники московської школи організаційно-виробничого напрямку (О. Чаянов, О. Челінцев, О. Чупров, М. Макаров та ін.) питання ефективності селянського господарства розглядали у поєднанні з раціональністю землеробської культури в рамках

селянської громади. Остання мала ініціювати і забезпечити системність впровадження земських агроекономічних заходів, створення сільськогосподарських товариств і кооперативних спілок. Зазначалася важливість невідчуженості земель громади, що забезпечує рівність селянського землекористування на основі робочих сил кожної сім'ї, можливість для селян у майбутньому відмовитися від права власності та перейти до громадського (колективного) господарства. Прогрес сільського господарства полягатиме в поступовому використанні кооперативних принципів спочатку щодо капіталу, потім - землі та праці. Отже, раціональною організацією сільського господарства вважали громаду як основу усупільнення сфери виробництва.

Харківська школа економістів-аграрників

(Об'єдналися навколо "Агрономічного журналу" Харківського сільськогосподарського товариства у 1913-1917 рр., найвідоміші представники: Кость Мацієвич (1883-1942), Борис Бруцкус (1874-1938)) на противагу московській виступала за вільну мобілізацію землі, повну необмежену господарську самостійність селянина. Основою таких поглядів були зменшення значення общинного землеволодіння і традиції подвірного господарювання в Україні. Питання селянської земельної власності органічно було пов'язано з проблемою життєвості селянського господарства як організаційної форми аграрного виробництва, що в теорії організації сільського господарства вирішувалося шляхом порівняльного аналізу переваг дрібного селянського та великого господарства. Українські вчені досліджували кооперацію як метод реорганізації дрібних селянських

господарств, який повинен забезпечити найбільш ефективне використання капіталу, землі та праці.

М. Туган-Барановський у праці "Соціальні основи кооперації" (1916,1918,1919) проаналізував і узагальнив світовий досвід кооперативного руху, шляхи розвитку кооперації у зв'язку з перспективою переходу до соціалізму. Кооперація трактується як результат впливу соціалістичного ідеалу на капіталістичне суспільство. Кооперативні підприємства - це єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою досягнення економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності. Кооперативні підприємства мають некапіталістичний характер на відміну від капіталістичних підприємств, орієнтованих на отримання максимального прибутку. Некапіталістична мета кооперативів полягає у збільшенні трудових доходів або зменшенні видатків на споживчі потреби. Вчений розробив класифікаційну таблицю кооперативів, визначив основні ознаки кооперації: самостійність, самодостатність, добровільність, взаємодопомога, особиста зацікавленість членів у досягненні високих економічних результатів і забезпечення загальних інтересів. Кооперація економіки - це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства.

Аналізуючи сільськогосподарську кооперацію, М. Туган-Барановський зазначав, що вона створює новий тип селянського господарства, яке зберігає індивідуальний характер і одночасно перетворюється на суспільно регульоване. Сільськогосподарська

кооперація сприяє підвищенню продуктивності селянського господарства, збільшує його здатність до конкуренції з великим капіталістичним підприємством, наголошував, що вона об'єднує переважно середні та великі селянські господарства.

На основі кооперативних теоретичних уявлень учений здійснив глибокий науковий аналіз основних типів і видів кооперації в усіх сферах і галузях економіки, детально проаналізував зарубіжний та вітчизняний досвід кооперативного руху.

На Галичині творцями української аграрної економічної думки були інтелігенти, переважно юристи і письменники: Юліан Бачинський, Вячеслав Будзиновський, Євген Олесницький, якого називали "селянським батьком", Михайло Павлик, Остап Терлецький, Іван Франко, оскільки професійних агрономів і економістів серед українців майже не було. Були різні погляди на шляхи розв'язання аграрно-селянського питання. Але спільним для них є: а) боротьба поглядів за утвердження індивідуальної приватної та громадської (на ліси, пасовища, луки, ріки) власності; б) відстоювання необхідності націоналізації, соціалізації землі (перевага була на боці перших); в) вимоги аграрного реформування, які зводилися до організації кредитування сільського господарства, прогресивного оподаткування, руйнування патріархального землеробства шляхом технологізації виробництва, розвитку племінної справи та насінництва, обліку й управління, зростання активної ролі держави у реформуванні сільського господарства, зокрема розв'язанні земельного питання на користь селян, проведенні комасації, підтримки розвитку селянських промислів і фабричної промисловості. Визнавалися організаційно-

виробничі переваги великих господарств, але розкривалися мотиваційні механізми збереження дрібної селянської власності. Особливістю і досягненням української галицької економічної думки є її державницька позиція. Вперше було заявлено, що суспільно-національне і соціально-економічне відродження України нерозривні, необхідна праця всіх прошарків української громадськості.

Євген Олесницький (1860-1917), працюючи над програмою українського національного життя на Галичині, одним з перших почав виступати з доводами безнадійності політичної боротьби без опори на економічно заможне громадянство, радив селянам з метою самоорганізації й самооборони об'єднуватися в універсальні господарські спілки для розв'язання проблем придбання землі, піднесення агрокультури селянських господарств, організації спільної праці.

Іван Франко на статистичному матеріалі доводив антиселянський характер реформи 1848 р. Наголошував, що селян позбавили значної частини землі, а високі викупні платежі за землю призвели до заборгованості та масового розорення селянства. Першочергове завдання вбачав у заміні приватної власності суспільною власністю на землю та інші засоби виробництва. Здійснити це український гуманіст мислив без насильства, хоча й не виключав застосування радикальних методів.

Сформувалася економічна преса. Активний діяч товариства "Просвіта" священник Іван Негребецький видавав у Перемишлі газету "Господар" (1898-1914 рр.). У Львові з 1904 р. виходив економічно-господарський журнал "Економіст" - орган "стоваришень заробкових

і господарських", у Стрию - "Господар і промисловець" - орган Крайового союзу господарсько-молочарського.

Отже, в останній третині XIX - першому десятилітті XX ст. у розвитку української економічної думки з'явилися новаторські ідеї та теорії, які стали національним надбанням і отримали світове визнання. Українські науковці друкувалися у періодичних часописах, що сприяло поширенню їхніх ідей серед широкого загалу. Багато з них були учасниками формування державної економічної та фінансової політики.

Тести та завдання, реферати з економічної історії

Економічна історія світу

Тема 1. Мануфактурний період економіки світової економіки

1. Особливості господарського розвитку Голландії мануфактурного періоду.

2. Аграрний переворот та революція 1640-1660рр. в Англії. Розвиток мануфактурного виробництва.

3. Особливості розвитку Франції мануфактурного періоду.

4. Соціально-економічні передумови і наслідки війни північноамериканських колоній за незалежність.

Реферат:

Становлення світового ринкового господарства.

Тема 2. Промисловий переворот у провідних країн світу

- 1.Промисловий переворот в Англії.
- 2.Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині.
- 3.Промисловий переворот у США.

Реферат:

Скласти порівняльну таблицю про хід промислового перевороту в окремих країнах.

Тема3. Індустріалізація в провідних країнах світу

- 1.Прогрес науки, техніки і технології виробництва в кінці XIX – на початку XXст.
- 2.Індустріалізація в США, Німеччині.
- 3.Індустріалізація в Англії, Франції.
- 4.Особливості індустріалізації в Японії.

Реферат:

Світове господарство і економічне суперництво в кінці XIX – на початку XXст.

Тема4. Господарство розвинутих країн між двома світовими війнами

- 1.План Дауеса і план Юнга.
- 2.Світова економічна криза 1929-1933рр.: причини і наслідки.
- 3.Господарство світу в 30-х роках. «Новий курс» Ф. Рузвельта.

Реферат:

Причини та наслідки милітаризації економіки в 30-х роках.

Тема5. Економічний розвиток країн світу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (1 год.)

1. Структурні зміни в економіці країн-учасників під час Другої світової війни.

2. Економічні наслідки Другої світової війни. План Маршалла.

3. Прискорений розвиток економіки Німеччини та Японії: причини і наслідки.

4. Технологічна модернізація 70-80-х років.

5. Формування постіндустріального суспільства.

Реферати:

Інтеграція та економічне суперництво в сучасному світі.

Економічний розвиток «нових індустріальних держав».

Завдання 1.

1. Економічний розвиток стародавніх цивілізацій

1. Основні риси господарства країн Стародавнього Сходу.

2. Господарство Стародавньої Греції.

3. Економічні причини розквіту і занепаду Стародавнього Риму.

2. Теорія “довгих хвиль” М.Д.Кондратьєва

Завдання 2.

1. Економічний розвиток країн Західної Європи в епоху Середньовіччя (V – XV ст.)

1) Форми землеволодіння у Франкській державі.

2) Середньовічні міста. Ремесла. Цехи.

3) Внутрішня і зовнішня торгівля.

2.Внесок українських економістів у розвиток економічної теорії.

Завдання 3.

1.Генеза індустріального суспільства (XVI – XVIII ст.)

1)Соціально-економічні передумови і наслідки Нідерландської революції (1566 – 1609рр.).

2)Англійська революція 1640-1660рр.: економічні причини і наслідки.

3)Особливості генези індустріального суспільства у Франції.

2.Розвиток політичної економії в Україні в працях І.Вернадського, М.Туган-Барановського та інших вчених.

Завдання 4. Мануфактурний період світової економіки (XVI – XVIII ст.)

1)Мануфактура: назва, типи і види.

2)Розвиток мануфактур Голландії.

3)Особливості мануфактурного виробництва Англії, Франції, Німеччини.

4)Значення мануфактурного періоду в історії людства.

2.Концепція неокласичного синтезу П. Самуельсона

Завдання 5.

1.Формування світового ринкового господарства

1.Великі географічні відкриття: передумови і наслідки.

2.«Революція цін» у Європі.

3.Внутрішня і зовнішня торгівля. Торговельні компанії.

4.Зміцнення національних ринків. Створення світової колоніальної системи.

2. Монетарна концепція Чиказької школи неолібералізму (М.Фрідмен).

Завдання 6.

1.Промисловий переворот у країнах Західної Європи

1.Передумови промислового перевороту.

2.Хід, етапи та особливості промислового перевороту у країнах Західної Європи.

3.Наслідки та значення промислового перевороту.

2.Концепція соціального ринкового господарства Фрайбургської школи неолібералізму (Ф.фон Хайск, В.Ойкен).

Завдання 7.

1.Промисловий переворот у США

1.Передумови промислового перевороту.

2.Особливості першого етапу промислового перевороту.

3.Громадянська війна в США: економічні причини і наслідки.

4.Завершення промислового перевороту.

2. Монетаризм і його економічні концепції.

Завдання 8.

1.Науково-технічні відкриття кінця XIX — початку XX ст. та їхній вплив на економічний розвиток світу

1. Науково-технічні винаходи.

2. Структурні зміни у промисловості.

3. Вплив науково-технічної революції на економіку світу.

2. Кейнсіанські доктрини державного регулювання економіки.

Завдання 9.

1.Індустріалізація в США (кінець XIX — початок XX ст.)

1. Причини прискореного розвитку економіки США.
2. Промислове піднесення.
3. Зміни в організації та управлінні виробництвом.
4. Наслідки індустріалізації.

2. Економічне вчення Дж.Кейнса.

Завдання 10.

1.Економічне піднесення Німеччини кінця XIX — початку XX ст.

- 1) Передумови економічного зростання.
- 2) Прискорений розвиток промисловості та фінансово-банківської системи.
- 3) Особливості аграрного розвитку.

2. Історичні, соціально-економічні й теоретичні передумови виникнення кейнсіанства.

Завдання 11.

1.Економічний розвиток Англії і в кінціXIX — на початку XX ст.

1. Фактори промислового відставання.
2. Індустріалізація. Зміни в структурі виробництва.
3. Сільське господарство.
4. Зовнішньоекономічні зв'язки.

2. Емпірико-прогностичний інституціоналізм У. Мітчелла.

Завдання 12.

1.Економічний розвиток Франції в кінці XIX — на початку XX ст.

- 1)Причини промислового відставання.
- 2)Структура французької економіки.
- 3)Особливості фінансово-економічної системи.
- 4)Сільське господарство.

2. Соціально-правовий інституціоналізм Дж. Коммонса.

Завдання 13.

1.Становлення індустріального суспільства в Японії

- 1) Реформи “Мейдзі”: передумови та наслідки.
- 2)Особливості промислового розвитку.
- 3) Сільське господарство.
- 4)Зовнішньоекономічні зв'язки.

2. Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена

Завдання 14.

1.Міжнародні економічні відносини в XIX—на початку XXст.

1. Завершення формування світового ринку. Міжнародний поділ праці.
2. Зовнішньоекономічні відносини.
3. Фінансово-економічне суперництво.

2. Американський інституціоналізм 20-х років ХХст.: методологічні засади та ідейні джерела.

Завдання 15. Господарство світу 20-х рр. ХХ ст.

1. Економічні наслідки Першої світової війни.
2. Версальська система.
3. План Дауеса та його наслідки.

2. Розвиток економічної думки Росії ХІХ – поч.ХХст.

Завдання 16.

1. Світова економічна криза 1929—1933 рр. та шляхи виходу з неї

- 1) Причини, ознаки та характер кризи.
- 2) "Новий курс" Ф. Рузвельта.
- 3) Подолання наслідків кризи у країнах Західної Європи.

2. Лозанська школа маржиналізму: модель загальної економічної рівноваги Л.Вальраса і оптимум В.Парето.

Завдання 17. 1. Господарство світу в роки Другої світової війни

- 1) Економічні причини війни.
- 2) Структурні зміни в економіці воюючих країн.
- 3) Економічні наслідки Другої світової війни.

2. Американська школа маржиналізму Дж.Кларка і розвиток теорії граничної корисності.

Завдання 18.

1. Економічний розвиток світу у повоєнні роки

1) Вплив Другої світової війни на економіку провідних країн світу.

2) План Маршалла.

3) Економічні причини створення "спільного ринку".

4) Прискорений розвиток економіки Японії та Німеччини: причини та наслідки.

2. Мікроекономічний підхід і теорія ціноутворення А.Маршалла.

Завдання 19.

1. Господарство світу у 70—90-х роках ХХ ст.

1) Технологічна революція середини 70-х рр.: причини і наслідки.

2) Індустріалізація сільського господарства.

3) Міжнародні економічні відносини.

4) Основні риси постіндустріального суспільства.

2. Маржинальна революція: умови виникнення і методологічні основи.

Завдання 20.

1. Нові індустріальні держави: становлення і розвиток

1) Причини прискореного зростання.

2) Основні економічні досягнення.

3) Проблеми і труднощі економічного розвитку.

2. Економічні погляди К. Менгера, Ф. Візера, О. Бем-Баверка (маржиналізм)

Завдання 21.

1. Господарське життя в Україні доісторичної доби

1) Господарське життя первісної доби. Трипільська культура.

2) Господарство скіфів.

3) Економічний лад грецьких та римських колоній Північного Причорномор'я.

4) Економічне життя слов'янських племен часів розселення на території України.

2. Нова історична школа та соціальний напрям у Німеччині (М.Вебер і В.Зомбарт).

Завдання 22.

1. Економічний розвиток Київської Русі

1) Економічні фактори утворення держави.

2) Розвиток феодального землеволодіння.

3) Міста. Ремесла. Промисли.

4) Внутрішня і зовнішня торгівля. Фінанси.

2. Німецька історична школа: критика методичних засад і теоретичних ідей класичної політекономії.

Завдання 23.

1. Господарство Галицько-Волинської держави

1. Форми і характер землеволодіння.

2. Розвиток і значення міст. Ремесла.

3. Внутрішня і зовнішня торгівля.

2. Економічне вчення К.Маркса

Завдання 24.

1. Господарство України польсько-литовської доби

1. Сільське господарство. Еволюція форм землеволодіння.
2. Ремесла. Цехи. Промисли.
3. Початок мануфактурного виробництва.
4. Міста. Торгівля.

2. Економічні ідеї Ж.Б.Сея: теорія трьох факторів виробництва і закон ринків.

Завдання 25.

1. Господарство Запорізької Січі

1. Соціально-економічні причини виникнення запорозького козацтва.
2. Форми і характер землеволодіння.
3. Ремесла і промисли.
4. Торгівля. Фінанси.

2. Завершення класичної політекономії: економічне вчення Дж.Мілля.

Завдання 26.

1. Економічне становище України в роки Хмельниччини

1. Соціально-економічні передумови Національно-визвольної революції.
2. Економічна політика гетьманського правління.
3. Еволюція аграрних відносин.
4. Розвиток міст. Торгівля. Фінанси.

2. Економічні погляди Т.Мальтуса і їх сучасне значення.

Завдання 27.

1. Господарство Гетьманської України та Слобожанщини в другій половині XVII — XVIII ст.

1. Еволюція аграрних відносин. Введення кріпосного права.
2. Мануфактурне виробництво. Цехи. Промисли
3. Становлення українського національного ринку.

2. А.Сміт як засновник цілісної системи економічної науки.

Завдання 28.

1. Господарство Правобережної та Західної України в другій половині XVII — XVIII ст.

1. Земельні та соціальні відносини.
2. Розвиток мануфактурного виробництва. Промисли. Ремесла.
3. Формування національного ринку.

2. Економічна система Д.Рікардо і розвиток трудової теорії вартості.

Завдання 29.

1. Промисловий переворот в Україні

1. Передумови, хід та етапи промислового перевороту.
2. Особливості промислового перевороту в Східній Україні.
3. Особливості промислового розвитку в Західній Україні.
4. Наслідки промислового перевороту.

2. А.Сміт і його економічна система.

Завдання 30.

1. Аграрна реформа 1848—1849 рр. у Західній Україні

1. Передумови аграрної реформи.

2. Сутність та хід реформи.
3. Соціально-економічні наслідки.

2. Економічні погляди Ф. Кене та А. Тюрго.

Завдання 31.

1. Селянська реформа 1861 р. в Росії та Україні

1. Передумови скасування кріпосного права.
2. Суть реформи та її здійснення в Україні.
3. Сільське господарство України у пореформений період.

2. Основні економічні ідеї фізіократичної школи.

Завдання 32.

1. Індустріалізація в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)

1. Передумови та хід індустріалізації.
2. Монополії. Акціонерні компанії.
3. Особливості та наслідки індустріалізації в Україні.

2. Економічні погляди засновника класичної політекономії

П. Буагільбера (Франція).

Завдання 33.

1. Столипінська аграрна реформа та її здійснення в Україні

1. Сільське господарство України на рубежі XIX — XX ст.
2. Сутність та хід реформи.
3. Особливості та економічні наслідки реформи.

2. Економічні погляди засновника класичної політекономії В. Петті (Англія).

Завдання 34.

1. Кооперативний рух в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)

1. Зародження кооперативного руху.
2. Види кооперативів, їхня діяльність та здобутки.
3. Роль та значення кооперації в економічному та культурно-національному житті українців.

2. Історичні умови виникнення класичної школи політичної економії, її основні риси.

Завдання 35.

1. Завершення формування всеукраїнського національного ринку (XIX — початок XX ст.)

1. Форми і методи внутрішньої торгівлі.
2. Зовнішньоекономічні зв'язки. Біржі.
3. Економічні взаємини між наддніпрянською і західною частинами України.
4. Місце України у системі європейського і світового ринкового господарства.

2. Економічна думка Західноєвропейського Середньовіччя

Завдання 36.

1. Фінансово-кредитна система в Україні (XIX-початок XX ст.)

1. Колоніальний характер фінансово-кредитної політики в

Україні.

2. Фінансові та грошові реформи ХІХ ст.

3. Кредитні установи в Україні.

2. Економічна думка Стародавньої Греції.

Завдання 37.

1. Еміграція українців у кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

1. Причини і характер еміграції.

2. Напрями еміграції та її наслідки.

3. Економічна діяльність українських емігрантів.

2. Розвиток політичної економії в Україні в працях

І. Вернадського, М. Туган-Барановського та інших вчених.

Завдання 38.

1. Економічна політика українських урядів доби національно-визвольної революції (1917—1920 рр.)

1. Економічні перетворення Центральної Ради.

2. Господарська політика уряду П. Скоропадського.

3. Стан господарства України та економічна політика за Директорії.

4. Економічна політика уряду Західноукраїнської Народної Республіки.

2. Розробка теорії сільськогосподарської кооперації в працях

А. В. Чайнова та інших.

Завдання 39.

1.Економічна політика більшовиків в Україні (1919-1929 рр.)

1. Політика "воєнного комунізму" в економічній сфері.
2. "Нова економічна політика" в Україні.
3. Економічні наслідки більшовицьких експериментів 20-х рр.

2. Економічна думка Стародавнього Сходу.

Завдання 40.

1. Індустріалізація в Україні (20-30-ті рр. XX ст.)

1. Посилення командно-адміністративних методів управління економікою.
2. Завдання та хід індустріалізації.
3. Особливості та наслідки індустріалізації.

2. Маржинальна революція: умови виникнення і методологічні основи.

Завдання 41.

1. Колективізація сільського господарства(20-30-ті роки XXст.)

1. Політика більшовиків в українському селі.
2. Характер, хід і темпи колективізації.
3. Наслідки колективізації.

2. Теорії раннього та пізнього меркантилізму.

Завдання 42.

1. Економічні реформи 50—60-х років XX ст. в Україні

1. Реформа управління народним господарством,
2. Експерименти в сільському господарстві.
3. Косигінські реформи і Україна.
4. Наслідки економічних реформ в Україні.

2. Концепція неокласичного синтезу П. Самуельсона.

Завдання 43.

1. Господарство України "періоду застою"

1. Посилення тоталітарного режиму та його вплив на економіку.
2. Стан промисловості й сільського господарства.
3. Наростання кризи в економічному житті.

2. Розробка теорії сільськогосподарської кооперації в працях

А.В.Чаянова та інших.

Завдання 44.

1. Господарство України на рубежі 1980—1990-х років

1. Спроби економічних перетворень та їхні наслідки.
2. Спад промисловості.
3. Криза сільськогосподарського виробництва.
4. Дестабілізація фінансів, грошово-банківської системи.

2. Теорія "довгих хвиль" М.Д.Кондратьєва.

Завдання 45.

1. Економіка незалежної України

1. Економічна політика Української держави: проблеми і перспективи.

2. Здійснення ринкових реформ.
3. Формування фінансової, грошово-банківської системи.
4. Зовнішньоекономічні зв'язки.

2. Внесок українських економістів у розвиток економічної теорії.

Список рекомендованої літератури

1. Боннар А. Греческая цивилизация. — М., 1992.
2. Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века // Вопросы экономики. — 1997. — № 10. — С. 117-141.
3. Карпинський І. Нові індустріальні країни. Хто вони ? — К., 1990.
4. Крижанівський О. Історія Стародавнього сходу. — К., 1996.
5. Ковалев И. Н. История экономики и экономических учений. Серия «Учебники, учебные пособия» / И. Н. Ковалев — Ростов н/Д. : Феникс, 1999. — 543 с.
6. Лановик Б. Д. Економічна історія : курс лекцій. — 4-е вид. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович — К. : Вікар, 2003. — 405 с.
7. История мировой экономики : учебник для вузов / Под ред. академика Г. Б. Поляка, проф. А. Н. Марковой. — М.: ЮНИТИ, 2004. — 727 с. : ил.
8. Проскурін П. В. Історія економіки і індустріальної цивілізації : навч. посіб. / П. В. Проскурін. — вид. 2-ге доп. і переробл. — К.: КНЕУ, 2008. — 396 с.
9. Царенко О. М. Економічна історія України і світу: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. освіти / О. М. Царенко, А. С. Захарчук — К., 2001. — 342 с.

Зміст

Вступ.....	3
<i>Частина II. Історія світової економіки</i>	
Лекція 1. Предмет і місце 1. Предмет і місце економічної історії в системі наук.....	5
Лекція 2. Пізній феодалізм (кінець XV середина XVII ст.	13
Лекція 3. Епоха формування індустріальної цивілізації (XVIII— XIX вв.) Промисловий переворот в провідних країнах світу (XVIII в).....	15
Лекція 4. Індустріалізація у провідних країнах світу.....	22
Лекція 5. Світова економіка в 1914-1939 рр. Становлення системи регульованого капіталізму.....	30
Лекція 6. Особливості економічного розвитку провідних країн світу після Другої світової війни.....	35.
<i>Частина II. Економічна історія України</i>	
Лекція 7. Розвиток феодальної системи господарства на українських землях (VI-XV ст.). Пам'ятки економічної думки.....	41
Лекція 8. Економічний розвиток українських земель в умовах феодальної роздробленості (середина XII - перша половина XIV ст.). Господарство Галицько-Волинської держави.....	59
Лекція 9. Розвиток промисловості у Східній та Західній Україні.....	78
Лекція 10. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (кінець XIX - початок XX ст.).....	97
Лекція 11. Аграрні відносини та стан сільського господарства. Столипінська аграрна реформа, її здійснення в Україні.....	113
Лекція 12. Аграрні проблеми та ідеї кооперації в українській економічній думці.....	134
Тести та завдання, реферати з економічної історії.....	140
Список рекомендованої літератури.....	157

Навчальне видання

Золотих Ірини Борисівни

Економічна історія: курс лекцій
для здобувачів вищої освіти спеціальності 071 «Облік і оподаткування», 072
«Фінанси, банківська справа та страхування», 051 «Економіка»

Комп'ютерний набір і верстатка І. Б. Золотих

Формат 60x84/1/16 Уд.друк. арк. 9,0

Тираж 100 прим. Зам. №_____

Нардруковано у видавничому відділі

Миколаївського національного апарного університету Георгія Гонгадзе
54020, М. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоство субектоввидавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013